

GROBNI HUMAK IZ RANOGA BRONČANOG DOBA U PODVRŠJU

ŠIME BATOVIĆ — SINEVA KUKOČ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 903(497.1)

Primljeno 1988-02-17

U ovom radu daje se izvještaj o istraživanju i obrada građe jed-noga grobnog humka iz ranoga brončanog doba, zvanoga Mala glavica, smještenog na kosi Matačkov brig u selu Podvršje, sjev. ist. od Zadra, blizu jedne brončanodobne građine zvane Mali Šibenik. Humak je istražen u okviru praktičnoga terenskoga rada studenata arheologije Filozofskoga fakulteta u Zadru 1986. godine. Imao je promjer 14 x 15 m i visinu 0,70 m, jer je dosta oštećen odnošenjem kamenja. Sastojao se od zemlje i kamenja. Bio je izgrađen tako što je najprije obzidom od kamenja označen krug promjera oko 10 m koji je zatim ispunjen čistom zemljom crvenicom debljine oko 20—30 cm i na tu podlogu polagani ostaci spaljenih pokojnika, pa pokriveni naslagom kamenja i zemlje, prvotne visine oko 1,5—2 m. U humku su otkrivena 4 ošte-ćena groba s ostacima spaljenih pokojnika, od kojih su tri bez grobne škrinje, a jedan sa škrinjom od neobrađenoga kamenja. Od priloga u jednom grobu nađen je samo 1 zub psa. Međutim, veća količina građe razasuta je po humku i uglavnom sve u gornjem sloju kamenja i zemlje: 22 kremenca noža, 11 strugala i 1 trokutasta strelica, pored velike količine kremenih valutaka i odbitaka, donijetih vjerojatno sa zemljom s okolnog zemljišta pri gradnji humka, zatim i kameni pravokutni i 1 koštani prstenasti privjesak, 16 odsječenih poluvalutaka, 3 pločice-brusa, 1 kugla, 1 poseban, 1 jezičast i izbušen kameni predmet, pa oko 4300 ulomaka od oko stotinjak zemljanih posuda, dvije ptičje kosti, ponešto ugljena i neke vrsti groždanog sjemena.

Prema načinu gradnje i svojstvima građe humak potječe iz kas-noga dijela ranoga brončanog doba ili iz 3. stupnja cetinske kulturne skupine. To je jedan od najinteresantnijih i najbogatijih dosad istra-ženih humaka iste kulture. Sadrži svojstva naslijeđena dijelom iz ba-krenoga doba, proširena indoeuropskim seobama, ili prenljeta preko badenske, vučedojske, ljubljanske i vinkovačke kulture, pa kulture zvonolikih pehara i iz Italije. U vezi s time u radu se dotiču i poje-dini osnovni i širi problemi podrijetla i razvoja, pa značajke kulture u bakreno i rano brončano doba u cetinskoj kulturi i na sjevero-zapadnom Balkanu.

Selo Podvršje, s nekoliko uzdužno razbacanih zaselaka, smješteno je između sela Ljubač i Radovin, na jugozapadnoj strani kose, oko 18 km sjeveroistočno od Zadra i oko 4 km jugozapadno od Ražanca. To je izrazito izdvojen, prirodni greben visine od 90 do 162 m nad mo-rem koji se pruža od Posedarja na jugoistoku do Ljupča na sjevero-zapadu, između dviju dolina — polja, u dužini oko 15 km (T. I, II), a većinom se sastoji od pjeskulje — lesa, gline i crvenice, s ulošcima vap-

nenca, pješčenjaka i taložnog kamenja s mnogo valutaka, u znatnoj količini od kremena. Zato cijela kosa obiluje ulomcima kremena, — kremenih odbačaka, pa i većom količinom doradenih kremenih izradevina — oruča od srednjega paleolitika do bakrenoga doba, ili do ranoga brončanog doba, kojih je skupljeno više stotina, osobito na prostoru sela Slivnica i Radovin, pa Podvršje, Ražanac, Rtina i Ljubač.¹ Na istoj kosi nalazi se i niz drugih arheoloških nalazišta i spomeničkih cjelina, kao 8 gradinskih naselja, više od stotinjak grobnih humaka, dva željeznodobna groblja na ravnome zemljištu, dvije srednjovjekovne crkve i dva groblja, pa dvije pećine koje su mogle biti nastanjene. Niz nalazišta ima i podno kose, s obje strane, osobito s njene jugozapadne strane, kao i na oba polja, iz svih razdoblja, najviše iz rimskoga doba i iz srednjega vijeka.² Kosa je dijelom gola, prekrivena travom, a dijelom prekrivena šumom hrasta, smreke, vrištike i drugim grmljem, pa na nekoliko manjih dijelova nedavno posadenom borovom šumom. Donedavno su se znatni dijelovi kose obrađivali, osobito oko Ljupča i Podvršja, a sada neznatno, osim dijela jugozapadne padine. To je jedini greben takva sastava u krajnjem kopnenom dijelu sjeverne Dalmacije, jer su ostali većinom krškoga sastava. Zbog toga, kao i zbog vrlo izdašnih izvora vode podno obje strane te kose, pa obilja vode u oba plodna polja, ovaj je kraj u cijeloj prošlosti bio stalno i gusto nastanjen.

Osobito su vrlo brojni i bogati ostaci prošlosti na sjeverozapadnom dijelu te kose. Tako, samo na njenu sjeverozapadnom kraju, u dužini oko 4–5 km od rta zvanog Ljubljana (T. I, 1), ili od tjesnaca koji razdvaja sjevernodalmatinsko kopno od Paga do Podvršja ima stotinjak grobnih humaka, veliko liburnsko groblje na ravnom zemljištu, 7 gradinskih naselja, od kojih su tri iz brončanog doba (Mali Šibenik, Jazvinački brig, Dvorine i 1 bezimeno), dva iz željeznoga doba (Venac, Veliki Šibenik), a jedno od njih traje i u rimsko doba (Venac), dok je na krajnjem rtu gradina zvana Ljubljana (od prijašnjega liburnskog naziva *Liuba* i sl., odatle ime novijega naselja podno kose, Ljubač), naseljena vjerojatno od željeznoga doba do turskih provala, a u blizini na kosi je i jedno starohrvatsko groblje.³ To je svakako jedno od najbogatijih i najinteresantnijih arheoloških, osobito prapovijesnih, nalazišta u sjevernoj Dalmaciji.

Kosa u pojedinim dijelovima ima različita imena. Najčešće i u najvećem dijelu naziva se samo Kosa, ili dio iznad Ljupča obično Ljubačka kosa, a iznad Podvršja Matakov brig, prema zaseoku Mataci, i sl. (T. II).

Na Kosi je šire istražena samo Beretinova gradina u Radovinu, s ostacima iz željeznoga i rimskog doba.⁴ Pored toga, izvedena su manja pokusna iskopavanja gradine Jazvinački brig u Podvršju iz brončanoga

¹ Usp. Š. Batović 1965; 1968; Š. Batović — J. Chapman 1985; M. Malez 1970; 1970a; 1971; 1975; 1979, str. 224, 250–251, 282, T. XXI, 10–17.

² Š. Batović 1968; 1977; 1984.

³ Usp. sp. dj. u bilj. 2; I. Petricioli 1983.

⁴ Š. Batović 1968; 1977; 1987 b, str. 110 i d.

doba,⁵ pa istražen grobni humak zvan Mala glav(i)ca, o kojem se ovdje govori.⁶ Kosa je donekle stručno pregledana i na njoj sumarno pobilježeni i dokumentirani arheološki nalazi i ostaci, a cjelovito i potanje pregledan je samo dio Kose u dužini 4 km istočno od Ljupča i iznad dijela Podvršja, pa su na tom dijelu pobilježeni i dokumentirani svi nalazi i nalazišta. Na tom dijelu sjeveroistočna polovica Kose pripada Rtini i Ražancu, a jugozapadna polovica Ljupču i Podvršju.⁷ S toga prostora poznata je i velika količina liburnske građe iz željeznoga doba koju je posljednjih godina skupio jedan mještanim iz Ljupča (Vinko Stojčić) nedozvoljenim i samovoljnim nestručnim iskopavanjem grobova, većinom u groblju na ravnom zemljištu ispred građine Venac, gdje je uništio stotinjak grobova, ali i rovanjem većega broja grobnih humaka.⁸ Pred petnaestak godina izradili smo geodetski tloris vrha Kose od Ljubljane do Podvršja sa svim objektima na tom dijelu.

Grobni humci na sjeverozapadnom dijelu Kose, u dužini oko 5 km, vrlo su gusto razmješteni po cijeloj širini njena zaravnjenoga vrha, širine oko 200 do 500 m. Različito su i bez nekoga uočljivog reda razmješteni i udaljeni jedan od drugoga, u gušćim ili rjeđim skupinama, od nekoliko do dvadesetak ili pedesetak metara, ili neki pojedinačno na nešto većim udaljenostima, od stotinjak do nekoliko stotina metara. Većinom su promjera oko desetak do dvadesetak metara, a neki su i manji, ili su pojedini i veći, do tridesetak metara, pa visine oko 0,5 do oko 2 ili 3 m, a neki veliki i nešto viši. Velik broj humaka više ili manje je štećen, ili razrovan, ne samo spomenutim oštećivanjem nego i ranijim vađenjem kamenja, obradom zemlje i na druge načine. Na ovom sjeverozapadnom dijelu kose svi su humci od zemlje i kamenja. Nasuprot tome, na jugoistočnom dijelu kose, od Podvršja na jugoistok, mnogo je manje humaka, rijetko razmješteni samo po izbočinama kose i obično većih razmjera, pa gubično podignuti od samog kamenja, što je na manjem krajnjem dijelu kose do Posedarja razumljivo jer je taj dio kose krškoga sastava.

Istraživanje jednoga grobnog humka u Podvršju, o kojem se ovdje govori, izveo je Odsjek za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zadru pod vodstvom potpisanih, u okviru programa praktičnoga rada studenata, od 14. svibnja do 3. lipnja 1986. g., u trajanju od 16 radnih dana, pa mali dio 30. 4. i 26. 5. 1987. U istraživanju je sudjelovalo 25 studenata, većinom 4. i 3. godine, te pojedini studenti 2. i 1. godine studija arheologije.⁹ Pored toga, u radu su povremeno sudjelovali Branka Nedved,

⁵ Š. Batović 1984; Š. Batović — J. Chapman 1985, str. 187—188, sl. 55, T. I b.

⁶ Š. Batović — S. Kukoč 1986, str. 38—41; 1987, str. 61—63; 1988, str. 26—29.

⁷ Š. Batović 1977; Š. Batović — J. Chapman 1985, str. 169 i d., sl. 51, 52, 53, 54; T. III, IV.

⁸ Š. Batović 1981; 1987a, str. 343, T. XXXV, 9, XLI, 25.

⁹ U radu su sudjelovali sljedeći studenti: Alvadžić Goran, Artić Igor, Bača Zana, Baković Karmela, Bilić Ivanka, Bučan Adela, Cvjetinović Margita, Dože Rina, Glavičić Miroslav, Ilkić Mato, Junković Radoslav. Kapita-

kustos Arheološkoga muzeja u Zadru i Ljiljana Klarin, kustos Arheološke zbirke u Ninu. Zahvaljujući savjesnom i svestranom zalaganju svih učesnika radovi su se i mogli uspješno i sasvim zadovoljavajuće izvesti i završiti, iako je humak bio veoma oštećen i slabo sačuvan. Zato svima i ovom prilikom izražavamo iskrenu zahvalnost. Isto tako smo zahvalni Znanstveno-nastavnom vijeću i Savjetu Filozofskoga fakulteta u Zadru što su, najozbiljnije shvaćajući potrebe terenske prakse i izobrazbe studenata arheologije, odobrili, iako skromna, sredstva i omogućili ta istraživanja.

Ove godine odlučili smo se na cjelovito istraživanje jednoga grobnog humka, kako bi se studenti upoznali sa zaokruženom metodologijom i tehnikom istraživanja grobnih humaka, posebno građenih od zemlje i kamenja, jer u okviru seminara ranije to nisu upoznali. Izabrali smo ovaj položaj jer je osobito bogat različitim vrstama arheoloških i prapovijesnih spomenika iz svih razdoblja, pa je vrlo pogodan za studentske vježbe, ali i zbog lakoga pristupa, pogodnih veza i brzog dolaska iz Zadra. Osim toga, predviđamo u nekoliko navrata i manjih zahvata istražiti ili izvesti pokusna istraživanja pojedinih vrsti nalazišta (naselja, groblja iz pojedinih razdoblja na tom prostoru) i time, uz stručno osposobljavanje i vježbanje studenata, osvijetliti pojedine vrste i nalazišta, pa dobiti stratigrafski i vremenski slijed razvoja kulture na tom predjelu, kao i pojedine odrednice i podatke širega interesa.

S obzirom na skromna novčana sredstva za ovo istraživanje, mogli smo iskopati samo jedan mali humak, jer su daljnja sredstva bila nesigurna, pa se nismo upuštali u djelomično istraživanje većih i bolje sačuvanih humaka, zbog neizvjesnoga završetka i manjkave slike tako istraženih humaka. Osim toga, većina humaka pogodnih za istraživanje s takvom svrhom i ovom prilikom bili su oštećeni ili razrovani u novije vrijeme, a bolje sačuvani bili su premali, pa nesigurnih rezultata, ili preveliki pa ih nismo mogli dovršiti. Među nekoliko u tom smislu najpogodnijih humaka izabrali smo ovaj istražen na Matakovu brigu u Podvršju, u prvom redu zbog jednoga osnovnog razloga, iako je on bio ranije vrlo mnogo oštećen, jer smo na njemu našli površinske ulomke zemljanih posuda iz brončanoga doba i jer se nalazio između dvaju gradinskih naselja također iz brončanoga doba, pa smo nagađali da je i taj humak iz istoga razdoblja života spomenutih dviju gradina, a drugih pogodnijih u blizini nije bilo, dok o ostalima nismo imali sigurnijih dokaza takve starosti. Naime, s obzirom na to da je željezno doba na prostoru sjeverne Dalmacije donekle poznato i mnogo bolje istraženo nego brončano, osobito rana i srednja faza toga doba koje su jedva ponešto poznate, nadali smo se time, usput, šire osvijetliti bar dijelove i neka pitanja toga malo poznatog razdoblja u ovom kraju.

nović Antonio, Kurilić Ana-Marija, Ledenko Brancka, Ležaja Željko, Mlačić Jakša, Mrdalj Dušanka, Novović Jadranka, Oršulić Marija, Peroš Renata, Peroš Ružica, Santini Sanja, Uglešić Ante, Vidović Vlado i Živković Stjepan. Usp. kratak izvještaj o tom iskopavanju: Š. Batović — S. Kukoč 1986, str. 38—41; 1987, str. 61—63.

Grobni humak koji smo istražili naziva se *Mala glav(i)ca*. Nalazi se na užem položaju *Gajine* ili *Gajevi*, kako se nazivlje nekoliko ograda šume jugozapadno od humka i na jugozapadnoj padini Kose, ispod puta uzduž Kose, što pripada Podvršju. Od zaseoka Mataci do gradine Veliki Šibenik na jugoistok po većem broju grobnih humaka položaj se šire zove *Glav(i)ce*, a duži dio Kose Matakov brig. (T. II). Humak je smješten u račvanju dvaju krakova puteljaka koji se pruža uzduž Kose (T. IV), udaljen oko 150 m istočno od zaseoka Mataci, odnosno od najistočnije kuće u tom zaseoku obitelji Vinka Stošića p. Frane, pa oko 300—350 m zapadno od gradine Mali Šibenik i oko 1 km jugoistočno od gradine Jazvinački brig, te 550 m jugoistočno od ceste Zadar — Ražanac, u bloku označenom sustavnim rekognosciranjem s br. 2175. Podignut je pri vrhu jugozapadne padine Kose, ili uz jugozapadni rub vrha Kose, na oko 100 m nad morem, s pogledom na jugozapadno polje, između Mataka i Krneze, pa na Ljubački zaljev prema zapadu (T. III), u trokutu sa spomenute dvije gradine koje su, kao i ostale gradine, smještene na suprotnim, sjeveroistočnim izdancima Kose, osim Ljubljane na krajnjem vrhu Kose. Uokolo ovoga humka i po dijelu Kose u njegovoj blizini ima više drugih humaka, među kojima se ističe jedan veći i na nešto povišenom vrhu kose i jedan nešto niže od toga, oko 100 m sjeverozapadno (T. III, IV), pa prema jugoistoku osobito, oko 400 m udaljen veliki humak zvan *Bila glav(i)ca* na najvišem vrhu u bližoj okolici, visina 138 m nad morem, pa se iz daljine ističe.

Uz sjeveroistočni rub ovoga humka *Mala glav(i)ca* zapažaju se temelji urušenoga suhozida koji se prema jugoistoku uzduž kose i jugozapadno od puteljka po kosi nastavlja u ogradni zid hrastove šume *Gajine*, pa je očito taj zid prelazio preko humka (T. IV), odnosno humak je uključen u *Gajine*, i to u ogradu u vlasništvu obitelji Stošić, jer je jugozapadna padina podijeljena među mještanima Podvršja, dok je ostali sjeveroistočni dio kose u društvenom vlasništvu katastarske općine Ražanac.

Zemljište ili dio kose oko loga humka čista je žučkasta meka rastresita zemlja — les, s ponešto valutaka po površini, s niskom travom, s ponekom niskom smrekom, zakrčljanim hrastom i vrištikom. Veća količina raslinja nalazi se na padini kose, ovdje do humka na jugozapadnoj padini gdje se vrištika miješa s mladim hrastom. Tako je i na samom humku do iskapanja raslo 6 hrastova visine do 0,5 m, zatim 6 smreka, većinom uz jugozapadni rub, do 1,5 m visine a pojedine i nešto više.

Prije iskapanja humak je bio promjera približno oko 15 m u pravcu sjever—jug i 14 m u pravcu istok—zapad, što je bilo teško sasvim sigurno izmjeriti i ustanoviti rub jer je humak vrlo rastresen, zaravnjen i snižen. Sada je imao visinu samo do 0,70 m na sredini, pa je očito da je većinom raznesen, bez sumnje odnošenjem kamenja za spomenuti ogradni suhozid, jer je prvotno mogao imati visinu približno najmanje oko 2 m prema promjeru. Osobito je mnogo snižen sjeverozapadni isječak po rubu humka. Po površini humak je bio od tamnije smeđe zemlje — humusa, dosta tamnije od okolnoga zemljišta, i u njoj s većom ili ma-

njom količinom sitnoga i većega kamenja vapnenca i taložnjaka, kakvi se mjestimično nalaze po kosi u prirodnom stanju ili po površini. Pored toga, po površini ima mnogo valutaka, u većem broju od kremenca, kao i po ostaloj kosi.

Po površini humka prije iskapanja skupili smo 78 ulomaka kremenih valutaka ili odbitaka, ulomak jedne kugle — valutka od taložnjaka i 7 ulomaka zemljanih posuda.

Način istraživanja

Pomoću dva prekrížena pravca humak smo prema stranama svijeta (sjever—jug i istok—zapad) podijelili na četiri dijela i tako iskopavali po isječcima (kvadrantima), zadržavši uzduž tih pravaca dva kontrolna presjeka širine oko 50 cm. Kopanje je započeto u jugozapadnom kvadrantu, u početku prateći cijelu debljinu kulturnih naslaga, jer smo prethodno držali da je humak jednolične građe, kako je to uobičajeno u ovom kraju. Međutim, ubrzo se pokazalo da je humak izgrađen od više izdvojenih naslaga, a ne jednolično. Zato smo odjednom istražili cjelovite naslage samo na uskom pojasu širine oko 2—3 m u jugozapadnom isječku. Ostali humak kopali smo tako što se po pojedinom kvadrantu najprije skidao površinski sloj same zemlje sa sitnim kamenčićima do dubina od desetak do dvadesetak centimetara među većim kamenjem koje je zadržano u prvotnom položaju i čistilo se, kako bi se što bolje i potanje moglo pratiti način gradnje, pa nacrtala površina (tloris) kamenoga plašta, a pogotovo radi praćenja položaja, količine i vrsti kulturnih ostataka i pogrebnih obreda u pojedinim naslagama i dijelovima (T. V—VII, XIX). Nakon crtanja postupno se dizao površinski kameni nasip, a zatim niži dijelovi sve do najnižega sloja čiste zemlje na dnu humka, koji se izdvojeno kopao i dizao. Nakon čišćenja površinskoga kamenja, posebna pažnja posvećena je mogućem postojanju obodnog obzida humka, kao i drugim gradnjama. Tako je pažljivim praćenjem naslaga i njihovih odnosa, pa uočavanjem razlika u nizanju, smještaju i nabacivanju kamenja, pa nasipanju i gradnji humka u cijelosti, bilo i moguće jasno uočiti i izdvojiti, ne samo pojedine naslage i način gradnje humka, nego i sačuvane dijelove obzida po rubu humka, iako je humak veoma oštećen. Pouzdano je ustanovljen način gradnje humka, odnos pojedinih naslaga i građe u njima, pa donekle i smještaj — raspored kulturnih ostataka, zatim položaj grobova i druge pojave, što je veoma mnogo s obzirom na veliku oštećenost humka.

Istom prilikom nije dovršeno prekopavanje kontrolnih presjeka već su oni prekopani u proljeće 1987. g. (30. 4. i 26. 5.), pa su rezultati uključeni u cjelovitu sliku.

Način gradnje, kulturne naslage i ostaci

Otkrivanjem većega dijela obzida po rubu humka (T. XI—XV, XXI) ustanovili smo prvotni promjer humka, koji je iznosio uglavnom 10 m, ili oko 10 m, prema malim razlikama, osobito prema njegovu najbolje i najsigurnije sačuvanom dijelu u sjeveroistočnom isječku, gdje se mjestimično javlja zanemariva nepravilnost od desetak centimetara, pa polumjer iznosi od 5 do 5,10 m. Slične su male razlike i uz obod ostaloga humka, samo u ostalim dijelovima obod je više poremećen i kamenje djelomice ranije pomicano, pa su ponegdje razlike veće, ili na manjem dijelu promjer nije siguran. Tako na dijelu sjeverozapadnog kvadranta polunjer dostiže 5,50 m, a u jugoistočnom kvadrantu promjer se pomiče za dvadesetak do pedesetak centimetara, ili iznosi oko 5,20 do 5,50 m. Jedino na južnom rubu obzid nije sasvim jasno uočljiv, pa po dijelu kamenja tu razlike dostižu i do 1 m, ali to nije sigurna prvotna slika. Samo uz jugozapadni rub ostatke obzida nije bilo moguće izdvojiti. Prema tome, ovaj humak prvotno je imao promjer oko 10 m, a s nepravilnostima ili naknadnim pomicanjem obodnoga niza kamenja, do oko 10,50 m, osim što zbog nesigurnih ostataka obzida uz južni rub razlike se mogu kretati između 10 i 11 m. Tako je sadašnji promjer humka oko 2 m širi, odnosno humak se naknadno, do danas razišao — urušio oko 2 m preko prvotnoga ruba obzida (T. XX).

Prema prikupljenim i iskopavanjem uočenim podacima gradnja humka započeta je označavanjem humka postavljanjem niza kamenja u obliku kružnoga vijenca na prvotnu površinu zemljišta — zdravicu. Iza toga je prostor omeđen — ograđen vijencem ispunjen čistom zemljom do gornje razine toga najnižega vijenca kamenja, ili u debljini oko 20—30 cm (T. VII, 2, XVI, XVIII, XX, XXIII). To je uglavnom crvenkasta zemlja, gotovo čista crvenica, osobito u sjeveroistočnom isječku, različita od zdravice ispod toga nasipa, kao i od humozne tamnosmeđe zemlje u gornjem sloju među nasipom kamenja. Taj nasip čiste zemlje mogao se sasvim jasno pratiti do obzida — vijenca, osobito u cijelom sjeveroistočnom i u dijelu sjeverozapadnog isječka, ili gotovo u cijelom tom isječku, pa u dijelu jugoistočnog isječka, jer izvan obzida nema tog sloja crvenice, već se nalazi nasip kamenja s tamnosmeđim humusom, kao u gornjem sloju humka, jer je taj dio naknadno odronjen i razasut izvan obzida. Gornji sloj humka debljine do 40 cm na sredini humka čini nasip većeg i manjeg kamenja, većinom ulomaka lomljenog vapnenca, s ponešto pješčenjaka i taložnjaka, pa valutaka, među kojima praznine ispunja tamnosmeđi humus. Nasip kamenja mjestimice je uslojen u jednom ili u dva sloja. Vjerojatno je obzid obrubljavao ili podržavao i taj gornji nasip kamenja i zemlje, ali sada u toj visini nije sačuvan, nego samo u temeljima, odnosno u najnižem nizu — licu kamenja. Moguće je obzid u gornjim dijelovima naknadno urušen ili raznesen za okolne ograde, kao i kamenje s ostalog humka. Po svemu, humak je građen u dva različita sloja: 1) donji od čistog nasipa zemlje crvenice donesene iz veće

udaljenosti i 2) gornji nasip kamenja i zemlje s okolnog dijela kose. Humoznu zemlju među kamenjem u gornjem sloju najvjerojatnije nisu nanijeli vjetrovi, kako bi se to moglo pomišljati, već je ona namjerno nabacana s kamenjem iznad grobova, jer se u njoj nalazi veća količina valutaka različite veličine koji su se mogli samo donijeti sa zemljom s okolnih dijelova kose, a humozna svojstva dijelom od organskih ostataka u humku, ili od pogrebnih obreda.

Grobovi su položeni na površinu nasipa čiste zemlje, odnosno na donji sloj, ili nakon nasipavanja donjega sloja, a ne na zdravicu, kako je to uobičajeno (T. VIII. X, XXIII). Kamenje grobne škrinje zatečeno je na dubini 13 do 29 cm ispod površine, ili na dubini 26 do 42 cm prema središtu humka, a kosti pokojnika bile su na dubini oko 27—37 cm ispod zatečene površine, ili oko 30 do 42 cm prema središtu humka. Gornji sloj kamenja i zemlje nabacan je iznad grobova, ili nakon polaganja grobova.

Zdravica ispod humka ista je žućkasta fina meka pjeskulja — les kao na okolnom dijelu kose.

Obzid je, rekli smo, najbolje sačuvan u sjeveroistočnom isječku, nešto slabije u sjeverozapadnom i jugoistočnom, a uz rub jugozapadnog kvadranta nije bio uočljiv, kao i uz dio južnoga ruba, jer je taj dio najniži na padini kose, pa se lakše urušavao i brže nestao (T. XI—XV, XXI). U sjeveroistočnom kvadrantu obzid je sačuvan u cijelosti, u cijelom nizu i uglavnom u potpuno prvotnom položaju, pravilno kružno poslanog kamenja. Sasloji se većinom od velikog kamenja. U tom isječku obzid ima u cijelom nizu ukupno 17 kamenja. Neki su okomito, neki uzdužno a neki poprečno položeni. I u sjeverozapadnom isječku dio obzida ima petnaestak kamenja od kojih se četiri pravilno nastavljaju na pret hodni dio, dok je ostalo kamenje u tom isječku, prema zapadu, dijelom poremećeno i nije sačuvalo pravilan kružni pravac, a nekoliko kamenja i nedostaje, što je razumljivo s obzirom na to da je sjeverozapadni rub humka zatečen vrlo snižen, do dvadesetak centimetara iznad zdravice. Isto tako, ni dio obzida u jugoistočnom kvadrantu nije sačuvan u prvotnom stanju, već pojedina kamenja više ili manje pomaknuta iz kruga, pa za pojedina kamenja nije sigurno pripadaju li temelju obzida ili su iz gornjih nizova u tom dijelu, budući da se može povezati desetak kamenja, osobito 4—5 velikih u nastavku na obzid u sjeveroistočnom isječku. Na južnoj strani, u pravcu jug—sjever, u obzid se mogu uklopiti donekle samo dva manja izdvojena i neizrazita kamena, jer je kamenje u njihovu nastavku ranije nestalo, pa se ne mogu čvrsto povezati s ostalim obzidom. Kamenje obzida većinom je visine oko 15—30 cm, dužine oko 20—60 cm i širine oko 20—35 cm.

U odnosu na pojedine naslage ima nekih posebnih pojava od kojih ćemo neke interesantnije spomenuti. Tako se u gornjem sloju među kamenjem jugoistočnog kvadranta nalazi veća količina valutaka nego u ostalim kvadrantima. U sjevernom dijelu jugozapadnog kvadranta u širini oko 2 m do ruba u površinskom sloju ima malo

kamenja jer je s toga dijela vjerojatno ranije povučeno više nego iz drugih dijelova, a takvih manjih dijelova nađeno je mjestimice i u drugim kvadrantima, osobito uz jugozapadni rub humka. Donji sloj čiste zemlje crvenice nešto je deblji u sjeveroistočnom kvadrantu, nego u ostalima, osobito po sredini toga kvadranta, gdje ima debljinu oko 20—30 cm. Pored toga, uz pravac jug—sjever u jugozapadnom kvadrantu, na udaljenosti 3,80 m od južnog ruba humka, na dubini 30—50 cm nađena je hrpica nabacanih komada sige koja dopire do zdravice, tj. većinom je ukopana u donji sloj zemlje, što je neuobičajeno, jer je to jedina siga u humku, a u primorskim dijelovima sjeverne Dalmacije ona se često koristila za gradnju grobova, što se ovdje nije moglo uočiti jer su ulomci bili nabacani bez reda, ali ni razlog njihovog donošenja i ukopavanja. Donji sloj čiste zemlje bio je probijen kamenjem još na dva mjesta: 1) u kutu sjeverozapadnog kvadranta do središta humka, gdje su bila 4 veća i nekoliko manjih kamenja vapnenca ukopani također do zdravice, a razlog nije bilo moguće ustanoviti; 2) u sjeveroistočnom kvadrantu, do pravca istok — zapad na udaljenosti oko 0,70 do 1,70 m od središta humka, gdje je nađen nasip kamenja s humusom koji u dužini oko 0,50 m probija donji sloj crvenice i dopire do zdravice, što je možda naknadno ukopana jama.

U humku su otkriveni razni kulturni ostaci: spaljene ljudske kosti i dijelovi grobova, pojedine životinjske kosti, lončarski proizvodi, posude, veća količina kamenih proizvoda i ulomaka kremena, jedan koštani predmet, komadića ugljena i sjemenje, vjerojatno od posmrtnih obreda.

Ulomaka zemljanih posuda skupljeno je ukupno 4334 komada. Bili su razastuti po cijelom humku, uglavnom svi u gornjem sloju, nasipu kamenja i zemlje. U donjem sloju čiste zemlje nije bilo keramike, osim mjestimice nekoliko ulomaka pri vrhu toga sloja, ispod kamenoga nasipa. Kulturni ostaci, u prvom redu keramika, bili su razmješteni po cijelom humku, ne potpuno jednolično, ali ni u izdvojenim i većim skupinama. Nalazili su se od površine humka do površine donjeg sloja, pa od ruba do sredine humka. Najviše keramike ponegdje se nalazilo u donjem dijelu kamenoga nasipa i iznad čiste zemlje, odnosno ispod kamenog nasipa. Po tome je moguće da su obredi s keramikom vršeni nakon nasipavanja donjega sloja čiste zemlje, ili nakon polaganja pokojnika na tako dobivenu podlogu humka. Veće količine keramike bile su u skupinama samo mjestimice, osobito u kutu sjeverozapadnog kvadranta do sredine humka, gdje je na površini oko 0,5—1 m² na hrpi nađeno 255 ulomaka, od kojih su 183 ulomka od iste, ili od par isto izrađenih posuda. Mnogo manja, ali povećana količina ulomaka posuđa nađena je i izvan obzida, među urušanim kamenjem, do pravca istok — zapad u jugoistočnom kvadrantu. Nije se moglo ustanoviti ni djelomičnu izravnu povezanost keramike uz grobove, niti njenu namjenu kao grobnih priloga. Čini se da je, ako ne sva, većinom bila vezana uz pogrebne obrede.

Kamenih izradevina otkriveno je ukupno 58, što je u ovom slučaju velika količina, samo ih nije moguće sve sa sigurnošću povezati sa sahranjivanjem. S posmrtnim obredima u humku povezuju se, bez sumnje, jedan pravokutni privjesak ili štitnik za ruke (T. XXVI, 1) i donekle strelica (T. XXV, 12), ali vjerojatno, ako ne svi i dio ostalih predmeta. Po cijelom humku nalazi se vrlo mnogo kremenih valutaka, ulomaka i odbitaka, ali su među njima uobličeni samo 22 noža, 11 strugala, 1 strelica i 16 odsječenih valutaka. Ostalo su bezlični ulomci. Od drugih vrsti nađene su 3 pločice — brusa od vapnenca, pješčenjaka i glinca, pa nekoliko drugih predmeta i dio kugle ili valutka od taložnjaka. Dijelom je to kamenje najvjerojatnije nabacano zajedno s nasipom zemlje prilikom gradnje humka i ne predstavlja kulturne ostatke izravno povezane s humkom, kao dio obreda, s obzirom na to da takav materijal obiluje po cijeloj kosi. Štitnik je otkriven pri površini humka, na dubini oko 10 cm ispod površine, posred jugozapadnog kvadranta, oko 2,5 m od sredine humka, u blizini ili iznad grobova, pa je moguće bio prilog u jednom grobu.

Veća hrpa ugljena, komada do 2 cm veličine, nađena je u jugoistočnom kvadrantu na dubini 30—40 cm ispod površine, u donjem sloju čiste zemlje, ili oko 10 cm iznad zdravice do površine toga sloja, u promjeru oko 30 cm, a na udaljenosti 3 m od središta humka, pa 1,7 m od pravca istok — zapad i 2,5 m od pravca sjever — jug. Manja količina sitnih crnaca nađena je i oko 50 cm južnije od te hrpe, u promjeru dvadesetak centimetara, pri dnu sloja zemlje, do zdravice, a rijetka zrnca ugljena bila su na širem prostoru, odatle do pravca istok — zapad u istom kvadrantu. Pored toga, desetak sitnih ulomaka ugljena otkriveno je na 10 cm ispod površine donjega nasipa crvenice, na udaljenosti 1,5 m od sredine humka, pa 1,5 m od pravca istok — zapad i 1 m od pravca sjever — jug. Ilrpica ugljena bila je i uz vanjski rub obzida, na dubini oko 10 cm ispod razine kamenja obzida i na udaljenosti oko 1 m od pravca sjever — jug u sjeveroistočnom kvadrantu.

Osobito je interesantan nalaz groždanog sjemena, posred sjeveroistočnog kvadranta, na 2,50—2,55 m od sredine humka i toliko od obzida, pa 1,55—1,65 od pravca sjever — jug, a na dubini oko 50 cm od površine humka, ili na dubini 15—25 cm u donjem nasipu crvenice. Sjemenke su bile u tri hrpice, oko desetak cm udaljene jedna od druge, odnosno dvije su bile na 25 cm dubine, a treća iznad jedne od njih na dubini 15 cm u crvenici. Svaka od njih bila je u rastresitoj finoj smeđoj zemlji, nastaloj vjerojatno truljenjem ploda unutar crvenice. Nije bilo moguće ustanoviti bilo kakve tragove o naknadnom nanošenju toga sjemena (mravi ili neke druge životinje), jer u crvenici nije bilo nikakvih rupa, kanalića ili prekida, već se upravo iznad toga sjemenja nalazio vrlo tvrd sloj crvenice s valucima. Čini se, po svemu, da je to sjemenje nađeno u prvotnom položaju, iz vremena gradnje humka. Sjemenje je ispitao paleobotaničar Alojz Sercelj iz Slovenske Akademije znanosti in umet. u Ljubljani i ustanovio najmanje dvije vrste grožđa, što pomaže boljem upoznavanju posmrtnih obreda u vrijeme gradnje humka. Takav nalaz sjemenja i

ugljena, ili tragovi loženja, slične su pojave i obredi pri gradnji humka, kao u humcima iz kasnoga brončanog doba kod Nina.¹⁰

Ljudske spaljene kosti otkrivene su većinom u jugozapadnom kvadrantu, a samo 9 ulomaka kostiju u kutu sjeverozapadnog kvadranta do sredine humka, na oko 50 cm od sredine i pravca koji dijele humak, a u kontrolnom profilu između ta dva kvadranta, na dužini 0-5—2 m od središta skupljeno je 67 ulomaka kostiju (T. VIII—X, XXII, XXIII). U ostala dva kvadranta nije bilo kostiju. U jugozapadnom kvadrantu kosti su se nalazile razasute među kamenjem na površini većoj od polovice toga kvadranta, u kutu do središta humka, do udaljenosti 3,60 m od sredine, zatim do 2,40 m od pravca sjever — jug i do 2,60 m od pravca istok — zapad. Bile su općenito na dubini od 10 do 45 cm ispod sadašnje površine humka, a većina na dubini 30—45 cm. Na spomenutom prostoru kosti nisu bile u jednoličnoj količini ni po površini ni dubini. Pažljivim dizanjem zemlje i kamenja uspjeli smo ipak ustanoviti i izdvojiti četiri veće cjelovitije hrpe kostiju, što najvjerojatnije predstavljaju ostatke od 4 izdvojena groba ili pokojnika, pa smo ih tako i označili. Jedna od tih hrpa bila je ograđena kamenjem u obliku grobne škrinje. Naknadnim dizanjem kamenja, rovanjem i oštećivanjem grobova bez sumnje su kosti izbačene iz grobova i razbacane među kamenje na mnogo veću površinu od grobova. Na cijelom prostoru i dubini izvan dijelom sačuvanih grobnih cjelina našli smo ukupno oko 300 ulomaka kostiju. Četiri cjelovitije hrpe kostiju ili groba bile su na dubini oko 30—40 cm, ili točnije od 27 do 37 cm ispod površine, a prema središtu na dubini 32—42 cm.

Po tome se jasno zapažalo da su kosti spaljenih pokojnika prvotno bile položene na donji sloj čiste zemlje, na dubini oko 20—40 cm od sadašnje površine, odnosno na toj su dubini bili grobovi, ili u debljini oko 20 cm iznad zdravice. Iznad njih je zatim nabacan gornji sloj kamenja i zemlje. Sva 4 groba ili cjelovitije hrpe kostiju nađene su dosta dobro izdvojene, na udaljenosti oko desetak pedesetak centimetara jedna od druge. Jedan grob (2) bio je jasno omeđen kamenjem grobne škrinje (T. VIII—X, XXIII). I oko ostalih grobova bilo je kamenja, ali bez uočljivog reda, pa se nije moglo ustanoviti da li je ograđivalo kosti, osim možda dva kamena uz kosti groba 1, što nije sigurno jer ostalo kamenje nedostaje. Svakako, vrlo je vjerojatno da su to uistinu ostaci prvotnih grobova, što je za obzidani grob sasvim jasno. Sva 4 groba smještena su u kutu jugozapadnog kvadranta do sredine humka, ili jugozapadno od sredine humka, na udaljenosti 1,20 i 1,70 do 2,70 i 3 m od sredine humka. Postavljeni su u dva usporedna niza usmjerena prema sredini humka, približno u pravcu jugozapad — sjeveroistok, ili u dva kruga oko središta, međusobno udaljena oko 0-50 do 1 m. Od pravca sjever — jug grobovi su udaljeni 0,65 do 2,20 m, a od pravca istok — zapad 0,50 do 2 m. Osim dijelova grobova na razlike među njima ukazuju i svojstva nađenih kostiju, jer nisu mnogo spaljene pa se prepoznaju pojedini dijelovi kos-

¹⁰ Usp. Š. Batović 1984a.

tura. Tako se jasno razlikuju lubanje i čeljusti djece i odraslih osoba, pa i starih, s propalim zubima. Kostii nisu još antropološki ispitane, pa se o njima ne može dati potpunija slika.

Posebno ćemo spomenuti neke osnovne podatke o svakom grobu:

Grob 1: To je najjužniji i najudaljeniji grob od središta humka (T. XXII). Kostii toga groba većinom su bile na površini oko 50×50 cm i na dubini oko 30 cm od površine, položene na površinu donjega nasipa čiste zemlje. Bile su prekrivene manjim kamenjem, ali bez reda pa se nije moglo zaključiti da to kamenje ograđuje kostii ili čini grobnu škrinju, osim možda dva kamena na sjeverozapadnom rubu. Po tome je teško dokazati da taj grob nije imao grobnu škrinju i da su kostii nakon polaganja na zemlju prekrivene nabacanim kamenjem, ali je to moguće, ako kamenje groba nije naknadno poremećeno ili povučeno, kad je i dio kostiju razbacan jer su pojedine kostii bile do desetak centimetara na višoj razini i među kamenjem. Od sredine humka kostii su udaljene 2,20—2,30 m, od pravca sjever — jug 1,00—1,20 m, a od pravca istok — zapad 1,90—2,00 m. Prema sredini humka kostii leže na dubini 40 cm, a 35 cm ispod površine. Među kostima groba nađeno je nekoliko sitnih ulomaka zemljanih posuda i kremenih odbitaka, ali nije moguće dokazati da su to grobni prilozii, jer se takvi ulomcii nalaze po cijelom humku. U grobu su sačuvani razni dijelovi kostura, kao cjevanične kostii, dijelovi lubanje, čeljusti i dr. Pripadaju dječjem kosturu, ali, bez analize, teško je reći koje starosti.

Grob 2: To je najzapadniji grob i, zajedno s grobom 1, u vanjskom krugu od središta humka (T. XXII). On je jedini ograđen kamenjem u obliku približno pravokutne škrinje. Grobnu škrinju čini 7 kamenova, po dva veća kamena na dužim stranama i tri manja kamena na istočnoj, kraćoj strani, dok zapadna, uža strana nije imala kamenje u prvotnom položaju. Pojedini kamenovi postavljeni su okomito i po dužini, ili vodoravno i poprečno. Veličina im se kreće od $10 \times 13 \times 10$ cm do $28 \times 50 \times 13$ cm, a visina u grobu od 10 do 16 cm pa je visina groba oko 16 cm. Unutrašnja širina groba je 25 do 40 cm, a dužina, prema sačuvanom kamenju, 70 cm. Kamenje je od lomljenog vapnenca. Poklopac groba nije nađen. Kostii u grobu pripadaju odraslom, odnosno starijem pokojniku. Među kostima u grobu nađeno je nekoliko sitnih ulomaka zemljanih posuda, kremenih odbitaka i ulomaka valutaka, što vjerojatno nisu grobni prilozii, jer su takvi nalazii razbacani po cijelom humku pa su naknadno dospjeli i u ovaj kao i ostale grobove. Kao prilog može se smatrati samo jedan također nagoreni prednji zub mladoga psa — Premolar (P2), nađen posred ovoga groba, iznad ljudskih kostiju, slično kao u jednom grobu iz željeznoga doba u humku 6 između Nina i Zatona,¹¹ bez sumnje vezani uz pogrebne obrede. Kostii u ovom grobu bile su nabacane u debljini od desetak centimetara, na dnu groba, od donjega ruba kamenja grobne

¹¹ Š. Batović 1983, str. 31—32.

škrinje, položene na donji nasip čiste zemlje. Površina kamenja groba bila je na dubini 13—19 cm ispod površine, a 26—32 cm dubine prema središtu, dok je dno groba na 29 cm ispod površine, ili 42 cm dubine prema središtu humka. Od sredine humka grob je udaljen 1,80 m, od pravca sjever — jug 1,50 m i od pravca istok — zapad 0,75 m. Kao prilog u ovom grobu možda je bio i spomenuti kameni štitnik ili privjesak, jer je naden u njegovoj neposrednoj blizini i na nešto većoj visini, vjerojatno naknadno izbačen, ali je to sada teško dokazati.

Grob 3: To je južni grob unutrašnjega kruga, bliže središtu humka i u blizini pravca sjever — jug, na 0,65 cm od njega i 1,50 m udaljen od pravca istok — zapad, pa 1,70 m od središta (T. XXII). Kostii su ležale na hrpi veličine 30×35 cm. Pojedinih kostiju bilo je i na širem prostoru i među kamenjem, očito naknadno razbacane. Većina kostiju ležala je na donjem nasipu čiste zemlje, a dijelom u visini okolnoga kamenja i ispod gornjega nasipa kamenja, pa je moguće da su kosti bile i ograđene kamenjem, ali nije bilo moguće jasno izdvojiti takvu grobnu konstrukciju. Kostii su ležale na dubini 36—37 cm od površine, ili na 39 cm dubine prema sredini humka. Među kostima nije bilo priloga.

Grob 4: To je zapadni i najbliži grob središtu humka (T. XXII), u unutrašnjem krugu grobova, udaljen od središta 1,20 m a samo 0,5 m udaljen od pravca istok — zapad i 1,00 m od pravca sjever — jug. Grob je smješten odmah od istočnoga kuta groba 2, na površini oko 45×60 cm. I tu su kosti ležale na nasipu čiste zemlje, na dubini 27—35 cm ispod površine humka, ili na 40 cm dubine prema središtu humka. Kostii lubanje većinom su ležale na istočnom rubu groba, a jedan zub, kutnjak, vrlo istrošen i oštećen karijesom, bio je na zapadnom rubu, do groba 2, na nešto povišenoj razini. Kostii potječu od starijega pokojnika. I uokolo ovoga groba bilo je razasutih pojedinačnih ulomaka kostiju. Među kostima nije bilo priloga.

Zbog jakoga oštećenja humka, sada je teško ustanoviti koliko je nadeno stanje blisko prvotnom izgledu i sadržaju humka. Osobito nije moguće provjeriti je li bilo više od 4 otkrivena groba, odnosno jesu li sve razbacane kostii iz tih grobova, ili su dijelom i iz nekog potpuno uništenoga groba, što je moguće. Ako su ta 4 otkrivena groba i jedini grobovi koji su postojali u humku, nameće se pitanje, koji su razlozi i smisao ovakvoga sahranjivanja u kutu samo jednoga kvadranta humka? Je li to bio samo početak sahranjivanja u ovakvoj obiteljskoj ili rodovskoj grobnici, što je zbog nekoga razloga prekinuto? Ili je ograđeni grob prvotni i središnji, grob rodonačelnika, i zbog priloga životinjskih zubi i, možda, štitnika, a ostali grobovi nasljednika i srodnika smješteni uokolo njega, jer je on donekle u sredini, samo je pitanje zašto on nije u strožem središtu humka, kako je to uobičajeno? Ipak je poznat i ovakav kružni način sahranjivanja u obliku više nizova oko središta, kao u humku 6 između Nina i Zatona,¹² samo su ovdje započeta dva takva niza, što je

¹² Isto.

dosta nejasno. U tom smislu ostaje niz nepoznanica koje unaprijed treba pratiti i razjašnjavati istraživanjem drugih humaka.

Kameni predmeti

Pored vrlo velike količine valutaka raznih vrsti kamena, velikim dijelom od kremenata, pa mnogo kremenih odbitaka, skupljeno je i 58 raznih kamenih predmeta za koje se donekle može ustvrditi da su oblikovani ili obrađivani ljudskom rukom i korišteni (T. XXIV—XXVII, XLII—XLV). Čine razne oblike i potječu od više vrsti kamenja. Među njima je 22 kamena noža, 11 strugala, 1 strelica, 1 privjesak od eruptivne stijene, 16 poluvalutaka ili odsječenih valutaka, među kojima je 6 izrađeno od srednjoznoga pješčenjaka (kvarcita), 4 od sitnozrnoga pješčenjaka (siltita), 1 od kvarcita ili eruptiva i 4 od kremenata — rožnjaka, zatim 3 pločice ili brusa, po 1 od vapnenca, srednjoznoga pješčenjaka i glinca (brusilovca), 1 kugla od rožnjaka, 1 izbušeni predmet od sitnozrnog pješčenjaka, 1 predmet posebnog oblika od sitnozrnog pješčenjaka i 1 jezičast predmet od vapnenca. Prema tome, od kremenata je ukupno 40, od srednjoznoga pješčenjaka 7, od sitnozrnog pješčenjaka 6, od kvarcita ili eruptiva 1, od glinca (brusilovca) 1, od vapnenca 2 i od eruptiva 1 predmet. Prema položaju, u jugozapadnom kvadrantu nađeno je 5 kremenih noževa, 4 strugala, 2 pločice-brusa, 1 privjesak; u jugoist. kvadrantu 3 kremenata noža, 4 strugala, 1 odsječen valutak; u sjeveroist. kvadrantu 3 kremenata noža, 3 odsječena valutka; u sjeverozapadnom kvadrantu 6 noževa, 1 strugalo; u kontrolnom presjeku između jugozapadnog i sjeverozapadnoga kvadranta 1 nož, 6 odsječenih valutaka, 1 izbušeni kamen; u kontrolnom presjeku između sjeverozapadnog i sjeveroistočnog kvadranta 2 odsječena valutka, 1 poseban predmet; u kontrolnom presjeku između jugozapadnog i jugoistočnog kvadranta 4 odsječena valutka, 1 pločica-brus, 1 jezičast predmet; u kontrolnom presjeku između jugoistočnog i sjeveroistočnog kvadranta 1 strelica i na površini humka 1 nož, 1 strugalo i 1 kugla, a u otkopu 3 noža i 1 strugalo.

Ni jedan od tih predmeta nije nađen u grobovima, odnosno uz kosti ili među njima kao siguran prilog. Možda su neki prvotno bili u grobovima pa su naknadno izbačeni oštećivanjem grobova, osobito privjesak ili štitnik za ruku. Pored toga, teško je ustanoviti jesu li svi ti predmeti vezani uz sahranjivanje u ovom humku. To se sa sigurnošću može reći za privjesak i vjerojatno za strelicu, jer su oni vremenski čvrsto vezani s keramikom u humku. Vjerojatno je istovremeni s humkom i većina odsječenih valutaka, jer na okolnom prostoru takvi predmeti nisu uobičajeni. Međutim, ostala kamena građa, osobito od kremenata, često se nalazi na okolnom prostoru, pa se, bar dijelom, mogla nanijeti zajedno sa zemljom za gradnju humka, kao i velike količine kremenih odbitaka i valutaka. Ipak, s obzirom na slične nalaze u pojedinim istovremenim humcima i grobljima u drugim krajevima, moguće je da je, ako ne sva, ta građa dobrim dijelom položena u ovaj humak pri pogrebnim obredima.

S obzirom na namjenu za dio kamenih predmeta teško je reći koja im je bila svrha i kako su se koristili, pogotovo pri sahranjivanju, osobito poluvaluci, ali i neki drugi.

Uz mnoštvo kremenih valutaka u humku je bilo na tisuće odbitaka i dijelova valutaka, ali nije bilo moguće zapaziti da bi oni bili u bilo kakvom odnosu sa sahranjivanjem, niti imali bilo kakvoga udjela u obredima. Skupljeno je nekoliko stotina interesantnijih odbitaka, više radi njihova pregleda i vrsti kremenena na kosi općenito, jer na njima nema nikakvih tragova obrade.

U nastavku dajemo opis kamenih izrađevina:

Kremeni predmeti

Noževi

U jugozapadnom kvadrantu nađeno je 5 nožića:

1. Nož, u cijelosti sačuvan, izrađen od bijelog kremenena sa sivim mrljama. Posred jedne strane ima jedan brid, a drugi brid pruža se uz jedan neokresani rub pa je taj rub zato dosta strm. Drugi je rub s leđne strane visoko i nejednolično okresan, a taj rub dijelom je okresan i s trbušne strane. Vrh je također malo okresan i oštećen. Osnova je malo sužena i zakošena. Dug je 3,1 cm, širok do 1,1 cm, debljine do 0,4 cm (T. XXIV, 1, XLII, 1).

2. Dio noža s osnovom, izrađen od bijeloga kremenena. Ima jedan brid i trokutast presjek. Osnova je zatupljena i malo sužena. Nije okresan. Vrh mu nedostaje. Dug je 1,6 cm, širok do 1,1 cm, debeo 0,3—0,45 cm. (T. XXIV, 2, XLII, 10).

3. Dio noža s osnovom koja je dijelom okrnjena. Na jednoj strani ima dva brida od kojih je jedan uz rub. Izrađen je od bjelkastosivkastog kremenena. Nije okresan. Vrh mu nedostaje. Dug je 3,4 cm, širok 1,3—1,6 cm, debeo 0,3—0,4 cm. (T. XXIV, 3, XLII, 2).

4. Ulomak noža od tamnosivog kremenena. S jedne strane ima dva brida uz same rubove. Vrlo je tanak i malo uzdužno zaobljen. Na oba kraja je odlomljen. Nije okresan. Dug je 1,8 cm, širok 0,9 cm, debeo 0,1—0,2 cm. (T. XXIV, 4).

5. Nožić od sivoga kremenena, bjelkast po poledini. Po jednom rubu i pri vrhu malo je zaobljen. Po rubovima je malo oštećen. Nema oštih bridova, poledina mu je zaobljena i dijelom grubo okresana. Po rubu nije okresan. Dug je 2,15 cm, širok do 1,3 cm, debeo do 0,3 cm. (T. XXIV, 6, XLII, 7).

U sjeverozapadnom kvadrantu otkriveno je također 6 nožića:

6. Ulomak noža sa suženom osnovom. Vrh mu nedostaje. Ima dva brida i trapezast presjek. Nije okresan. Izrađen je od bjelkastog i dije-

lom ružičastoga rožnjaka. Dug je 2,1 cm, širok do 1,6 cm, debeo 0,4—0,6 cm. (T. XXIV, 7, XLII, 4).

7. Ulomak noža od bijelog kremenca, ravno i strmo okresane osnove, prema vrhu odlomljen, s dva brida i trokutasto-trapezastog presjeka. Nije okresan, već samo po jednom rubu malo oštećen. Dug je 1,6 cm, širok do 1,5 cm i debeo do 0,5 cm. (T. XXIV, 17, XLII, 17).

8. Ulomak nožića od bijelog kremenca, s jednim bridom i trokutastim presjekom, bez okresivanja, odlomljenih krajeva, okrnjen po rubu i krajevima. Dug je 2 cm, širok 1,3 cm, debeo 0,4—0,6 cm. (T. XXIV, 5, XLII, 11).

9. Nožić od bijeloga kremenca sa sivim mrljama, cjelovit, na poledini pri vrhu s jednim a pri osnovi s dva brida blizu rubova koji su zato strmi, bez okresivanja. Osnova je zaobljena i čini je žučkasta okorina valutka. Dug je 2,8 cm, širok do 1,5 cm, debeo do 0,65 cm. (T. XXIV, 10).

10. Vjerojatno je kao nožić služio i mali primjerak, od bjelkastog kremenca sa sivim nijansama, malo lepezasto proširen, cjelovit, tj. sužene osnove, po dužini malo uvijen, na poledini s dva brida od kojih je jedan po sredini savijen a drugi prati rub. Nije okresan. Dug je 1,6 cm, širok 1,2—1,7 cm, debeo do 0,5 cm. (T. XXIV, 11, XLII, 13).

11. Vrh širokog noža od sivog kremenca, bez naglašenog brida, sa zaobljenim stranama i s presjekom u obliku leće. Nije okresan, osim malo natučenog vrha. Nedostaje mu nastavak. Dug je 3 cm, širok 3,7 cm, debeo do 1 cm. (T. XXIV, 12, XLII, 16).

U sjeveroistočnom kvadrantu nađena su tri noža:

12. Ulomak noža s vrhom, od sivkasto-bjelkastog kremenca sa smeđim mrljama. Vrh je s jedne strane okrnjen. Osnova je odlomljena. Nema oštrog brida, već je zaobljeno zadebljan na poledini. Nije okresan. Dug 2,2 cm, širok do 1,6 cm, debeo 0,2—0,3 cm. (T. XXIV, 9, XLII, 12).

13. Nož nađen među površinskim kamenjem, od ružičaste vrste kremenca. Na jednoj strani ima tri usporedna brida. Jedan mu je rub srpasto zaobljen, pa je zato na jednom kraju proširen. Oba su mu kraja odlomljena, a prošireni kraj s obje strane i okrnjen. Dug je 2,9 cm, širok 1,5—2,2 cm, debeo do 0,45 cm. (T. XXIV, 13, XLII, 8).

14. Kao nožić mogao je poslužiti i kratki malo zaobljeni primjerak od bjelkastosivkastog kremenca, suženog i dijelom zašiljenog vrha, s dva brida, vrlo nisko okresan po jednom rubu. Dug je 1,5 cm, širok 1 cm, debeo do 0,2 cm. (T. XXIV, 14, XLII, 14)

U jugoistočnom kvadrantu nađena su tri noža:

15. Nož je bio među površinskim kamenjem, blizu pravca istok — zapad. Od sivoga je kremenca, po površini bjelkast. Ima jedan brid i trokutast presjek, strmih padina jer je vrlo debeo. Nije okresan. Rubovi su mu malo zaobljeni. Sačuvan je u cijelosti. Dug je 3,4 cm, širok do 1,8 cm, debeo do 0,9 cm. (T. XXIV, 18, XLII, 3).

16. Nožić od bijeloga kamena, vjerojatno cjelovit, jer mu je osnova ravno odsječena i nema traga naknadnoga loma. Ima jedan izraziti brid i dio drugoga krivudavog. S trbušne strane malo je neravan i udubljen. Jedan mu je rub strmo okresan i zadebljan a drugi vrlo sitno i strmo, ali samo na oštirci. Dug je 1,9 cm, širok do 1 cm, debeo do 0,3 cm. (T. XXIV, 8, XLII, 9).

17. Nožić od bjelkastog kremenca, vjerojatno cjelovit, osim dijela odlomljenog vrha, dok je dio vrha i na osnovi sačuvan. Možda je odlomljen i dio osnove. Ima jedan izraziti brid i drugi nizak, do strmo okresanog ruba, pa donekle trapezast presjek. Drugi rub nije okresan. Na osnovi je vidljiv bulbos. Dug je 3,2 cm, širok do 2,3 cm, debeo do 0,7 cm. (T. XXIV, 22).

Jedan nož bio je u zapadnoj polovici kontrolnog presjeka, između jugozapadnog i sjeverozapadnog kvadranta:

18. Ulomak noža od bijeloga kremenca, s dva brida na poledini i trapezastim presjekom, bez okresivanja, odlomljen na oba kraja. Dug je 1,8 cm, širok 1,5 cm, debeo 0,2—0,25 cm. (T. XXIV, 15, XLII, 5).

U otkopu humka nađena su tri noža:

19. Ulomak nožića od bijeloga kremenca s dva brida i trapezastim presjekom. Nije okresan. Odlomljen na oba kraja. Dug je 1,1 cm, širok 1,1 cm, debeo 0,25 cm. (T. XXIV, 21).

20. Ulomak noža od bijeloga kremenca, sačuvan pri osnovi, s jednim ravnim i drugim zaobljenim bridom i trapezastim presjekom. Nije okresan. Dug je 2,1 cm, širok 1,6 cm, debeo do 0,6 cm. (T. XXIV, 19).

21. Široki nožić od bijeloga kremenca, s jednim bridom i trokutastim presjekom. Nije okresan. Dug je 3,6 cm, širok 1,6—2,4 cm, debeo do 0,6 cm. (T. XXIV, 20, XLII, 15).

22. Nožić od bijeloga kremenca, nađen na površini humka, s dva brida i trapezastim presjekom. Osnova mu je ravno i strmo okresana, a gornji dio odlomljen. Rubovi mu nisu okresani, od njih desni okrnjen. Dug je 1,45 cm, širok 1,35 cm, debeo 0,45 cm. (T. XXIV, 16).

Strugala

U jugozapadnom kvadratnu nađena su tri strugala:

1. Jedno trapezasto strugalo od bijeloga kremenca bilo je na dnu kamenoga nasipa, posred južnoga dijela kontrolnog presjeka, do jugoistočnog kvadranta i južno od grobova. Na jednoj strani ima tri usporedna brida, a druga je ravna. Uzdužni rubovi su oštri i bez okresivanja, jedan poprečni kosí rub strmo je okresan, a drugi nije, već je odlomljen. Dugo je 1,85 cm, široko 1,65 cm, debelo do 0,4 cm. (T. XXV, 1, XLIII, 4).

2. Listoliko strugalo od nijansi bjelkastosivkastožućkastog kremenca. Na jednoj strani ima uzdužni brid, dijelom iskrivljen, i trokutast pre-

sjek. Osnova je zaravnjena, s okorinom površine valutka. Krupno je okresan samo dio jednoga ruba. Dugo je 2,8 cm, široko do 2,2 cm, debelo do 1,3 cm. (T. XXV, 2, XLIII, 3).

3. Lepezasto strugalo od sivoga kremena. Ima lepezast oblik, sužena je i zaravnjena vrha poput dlijeta, a zaokružene osnove, zaobljene i krupno okresane poledine pa zakošenoga ruba. Na trbušnoj strani uz osnovu ima bulbus. Dugo je 1,6 cm, široko do 1,4 cm, debelo do 0,45 cm. (T. XXV, 4, XLIII, 7).

U sjeverozapadnom kvadrantu nađeno je jedno strugalo:

4. Ulomak jednoga strugala u obliku zadebljane pločice trokutastoga oblika, ali dijagonalno odlomljen. Sačuvani rub je strm i okresan, a dio osnove ima okorinu valutka. Dug je 2,1 cm ili 2,4 cm, širok do 1,5 cm i deo do 0,5 cm. Je li prvotno bio pravokutan ili imao neki drugi oblik, sada je teško ustanoviti. (T. XXV, 6).

U jugoistočnom kvadrantu nađena su četiri strugala:

5. Jedno je strugalo noktastoga oblika, od bjelkastog kremena sa sivim venama. Ima jedan uzdužni brid, a na trbušnoj strani naglašen bulbus. Sitno i dosta strmo okresan je samo prednji, malo zaobljen rub, pa ponešto okomito zaravnjena osnova, dok je jedan postrani rub oštar i bez retuša, a drugi odlomljen i zatupljen. Dugo je 1,3 cm, široko 1,6, debelo do 0,5 cm. (T. XXV, 5).

6. Jedno lepezasto strugalo od bijeloga kremena, s obje strane malo zaobljeno, sužene kresanjem okomito završene osnove. Na poledini je okresano s nekoliko krupnih odblataka, bez sitnoga okresivanja. Sitno je okresano samo na dijelu postranoga ruba trbušne strane na kojoj je drugi dio ruba krupno okresan. Dugo je 2,8 cm, široko 1,3—2,3 cm, debelo do 0,6 cm. (T. XXV, 3, XLIII, 1).

7. Elipsasto strugalo izrađeno od kalotastoga odblataka valutka sivkaste boje, okresano po cijeloj odlomljenoj plohi, dok je druga strana više zaobljena i neobrađena, s prvotnom površinom valutka. Dugo je 2,8 cm, široko 2,1 cm, debelo do 0,9 cm. (T. XXV, 7, XLIII, 2).

8. Drugo noktasto strugalo također je od bijelog kremena sa sivim ulošcima. Ima dva uzdužna brida pa trapezast poprečni presjek, a na trbušnoj strani naglašen bulbus. Visoko, strmo i sitno okresan je zaobljen vrh, dok su postrani rubovi dijelom oštri. Dugo je 2,6 cm, široko 2,8 cm, debelo do 1,1 cm. (T. XXV, 8, XLIII, 6).

Jedno strugalo nađeno je u otkopu humka:

9. Strugalo trokutasta oblika, s dva uzdužna brida, ali zbog znatne debljine, strmih i zaobljenih rubova poprečni presjek je više polukružan nego trapezast. Trbušna strana mu je neravna i grubo krupno okresana. Jedan postrani rub gotovo je ravan a drugi zaobljen. Okresan je sitno, nisko i dosta grubo samo zaravnjen postrani rub i kosi dio zaobljenoga

rubu. Od bijelog je kremena. Dugo je 2,8 cm, široko do 2,2 cm, debelo do 1,1 cm. (T. XXV, 10).

Dva strugala bila su na površini humka:

10. Strugalo od bijeloga kremena približno trokutastoga oblika, jedan mu je rub ravan i s leđne strane visoko okresan, drugi je lučno uvijen a treći zaobljen, ali su ta dva neobrađeni i vjerojatno naknadno odlomljeni (?). Dugo je 2,3 cm, široko 1,6 cm, debelo do 0,8 cm. (T. XXV, 9).

11. Strugalo od bijelog kremena, približno polukružnoga oblika, s jednim uzdužnim bridom i trokutastim presjekom. Ravni rub je oštar i nije okresan, a zaobljen rub je dijelom grubo okresan, a dijelom vjerojatno okrnjen — oštećen. Dugo je 2,3 cm, široko 1,5 cm, debelo do 0,7 cm. (T. XXV, 11).

Strelica

Otkrivena je samo jedna strelica, bez trna, od crnkastoga kremena, sa žućkastosivim mrljama. Ima uglavnom oblik istokračnoga trokuta s malo lučno uvučenim rubovima i sva tri ruba jednolično obrađena. S obje je strane okresana nizovima izduženih okresa po cijeloj površini. Rubovi su veoma tanki i zaoštreni a vrhovi vrlo zašiljeni. Padine su na jednoj strani malo strmije nego na drugoj. Jedan šiljak je odlomljen i nedostaje. Duga je 1,5 cm (sada bez vrha, prvotno je bila duga oko 2 cm), na osnovi široka 1,75 cm, na sredini debela do 0,35 cm. Otkrivena je u kontrolnom presjeku između jugoistočnog i sjeveroistočnog kvadranta, na oko 1 m od sredine humka i na dubini 50 cm ispod površine humka, odnosno pri površini donjega sloja nasipa crvenice, ili oko 20 cm iznad zdravice. (T. XXV, 12, XLIII, 8).

Privjesak ili štitnik

Privjesak ili štitnik za ruku nađen je, rekli smo, posred jugozapadnog kvadranta, na dubini oko 10 cm ispod površine, najbliže grobu 2, pa se može pomišljati da je bio u nekoj vezi s tim grobom, i kao prilog, a naknadno, odnošenjem kamenja s humka, izbačen iz groba i poremećen. Ne može se nijekati ni mogućnost da je i prvotno bio izvan groba, iako je to manje moguće, jer je to bio dio osobne opreme ili pribora pokojnika, pa je ponajprije bio priložen u grob pokraj pokojnika. Izrađen je od eruptivne, bazične do neutralno-efuzivne stijene, zelenkaste boje, sastavljene od klorita i ponekog fero magnezijjskog minerala, bar prema makroskopskom pregledu, kakvih stijena nema u sjevernoj Dalmaciji, nego slične najbliže iznad Senja prema Gorskom kotaru, a najbližnje kod Muća u srednjoj Dalmaciji. Izbrušen — izglačan je po površini. Ima oblik pločice, izduženoga približno pravokutnoga oblika, postupno stanjenih vrhova,

malo lučno uvučenih uzdužnih rubova, a zaobljenoga i proširenoga jednoga kraja, dok se prema drugom kraju, koji je okrnjen, postupno ponešto suzuje. Rubovi su mu zaobljeni. Na proširenom kraju, usporedno s poprečnim rubom, ima dvije rupe, a na suženom kraju na prijelomu se opaža dio jedne rupe po sredini širine. Prema tome, taj predmet nije bio sukladno izrađen, kako je to uobičajeno na drugim sličnim primjercima, već je na jednom kraju bio uži, na drugom širi i na jednom kraju imao jednu rupicu, a na drugom dvije rupice. Zbog toga i njegove male veličine nije moguće dokazati da je služio kao štitnik za ruku pri upotrebi luka, kako se to najčešće smatra za slične predmete. Vjerojatnije se koristio kao privjesak, što neki pisci također pridaju takvim proizvodima. Predmet je dug 5,4 cm, širok 1,5—2,2 cm, debeo do 0,8 cm, po sredini, a prvotno, prije odloma, na jednom kraju vjerojatno je bio dug oko 6 cm. (T. XXVI, 1, XLIV, 1).

Odsječeni valuci

Nađena je znatna količina valutaka koji su na razne načine dijelom odsječeni ili očito izbrušeni i namjerno uporabljani. Potječu od raznih vrsti kamenja. Spomenut ćemo samo interesantnije.

Od njih je 6 nađeno u zapadnoj polovici kontrolnoga presjeka, između jugozapadnoga i sjeverozapadnog kvadranta:

1. Poprečno odrezana polovica jajolikog sploštenog valutka od finoga sitnozrnog pješčenjaka (silita) žućkastosmeđe boje. Odrezana ploha vrlo je zaravnjena. Dug je 3,8 cm, odrezana ploha veličine 4,5×2,3 cm. (T. XXVII, 2, XLV, 8).

2. Poprečno odrezana polovica, ili pri jednom vrhu odrezani jajoliko-splošteni valutak, od finoga sitnozrnog pješčenjaka (silita) crvenkaste boje, jer je bio u vatri. Odrezana površina potpuno je ravna i glačana, kao i sačuvana vanjska površina valutka. Valutak je naknadno uzdužno po sredini prelomljen. S jedne je strane zaobljen a s druge zaravnjen, vjerojatno po veni oljušten. Dug je 6,1 cm, debeo 1,8—2 cm, širok do 2,4 cm (prvotno oko 3,9 cm). (T. XXVII, 4, XLV, 5).

3. Koso uzdužno odrezana polovica valutka od finoga sitnozrnog pješčenjaka (silita) sive boje s jasno vidljivim venama. Odrezana ploha odlično je glačana. Vrh valutka s jedne strane je zašiljen, kao da je namjerno tako oblikovan okolnim snižavanjem, radi lakšega držanja među prstima. Dug je 4,35 cm, širok 1,7 ili 2,8 cm, debeo do 1,7 cm. (T. XXVI, 5, XLIV, 5).

4. Odrezana polovica valutka od srednjozrnog pješčenjaka, po površini crvenkaste a u sredini žućkaste boje, jer je bio izložen vatri. Vrh mu je malo odlomljen. Dug 3,7 cm, promjer 4,8×5,7 cm. (T. XLV, 4).

5. Ulomak koso odrezanog valutka, s jednom izbrušenom plohom, od srednjozrnog pješčenjaka crvenkaste boje. Vel. 5,3×3,6×2,4 cm. (T. XLV, 13).

6. Ulomak odrezanoga valutka, s jednom izbrušenom plohom, vjerojatno kao i prethodni naknadno oštećen, od plavkastog kvarcita ili eruptiva. Vel. $4,7 \times 4,3 \times 2,6$ cm. (T. XLV, 12).

7. Isječak sploštenoga valutka, vjerojatno jedna šestina, dobiven izrezivanjem, od šupljikavog rožnjaka, žućkastobjelkaste boje. Nađen je u kontrolnom presjeku između sjeverozapadnog i sjeveroistočnog kvadranta. Jedna je odrezana ploha više zakošena od druge. Osim toga, jedna je ploha ravno odrezana a druga malo neravna. Dug je 4,6 cm, širok uz rub valutka 4,6 cm, debeo do 3,5 cm. (T. XXVII, 5, XLV, 3).

8. Ulomak koso odrezane polovice jajolikoplosnatog valutka od šupljikavog rožnjaka, bjelkastožućkaste boje, nađen također u kontrolnom presjeku između sjeverozapadnog i sjeveroistočnog kvadranta. Njegova polovica je odlomljena i nedostaje. Dug 3,7 cm, širok 2,8 cm, debeo do 2,4 cm. (T. XXVI, 6, XLV, 10).

U sjeveroistočnom kvadrantu nađena su tri odrezana valutka:

9. Poprečno odrezana polovica jajolikosploštenoga valutka od srednjozrnog pješčenjaka sivo plavkaste boje s venama. Malo je okrnjen na vrhu i uz rub odrezane plohe. Dug je 5,7 cm, širok do 4,9 cm, debeo do 3,3 cm. (T. XXVII, 1, XLV, 2).

10. Uzdužno odrezana polovica jajolikoplosnatoga valutka smeđebjelkaste boje s venama, od srednjozrnoga pješčenjaka. Na jednom je kraju malo odlomljen. Dug je 5,6 cm, širok 2,35 cm, debeo 2,5 cm. (T. XLV, 6).

11. Poprečno odrezana polovica jajolikoga valutka od šupljikavoga kremena - rožnjaka žućkastosmeđe boje. Na odrezanoj plohi opažaju se potezi rezanja. Vrh i dio s jedne strane naknadno su odlomljeni oštećenjem. Duga je 3,5 cm, široka 5,1 cm, debela 4,2 cm. (T. XXVII, 3, XLV, 11.)

U kontrolnom presjeku između jugoistočnog i sjeveroistočnog kvadranta nađena su dva odrezana valutka:

12. Uzdužno odrezana polovica jajolikoga valutka od srednjozrnog pješčenjaka žućkastobjelkaste boje. Kod njega je odrezan i površinski kalotasti dio valutka usporedo sa srednjom odrezanom plohom. Jedan kraj je malo odlomljen. Dug je 6,3 cm, širok 4,5 cm, debeo do 2,1 cm. (T. XLV, 7).

13. Polovica odrezanoga plosnatog valutka od šupljikavoga rožnjaka smeđežućkaste boje. Vrh mu je odlomljen. Dug je 4 cm, širok 2,8 cm, debeo 1,9 cm. (T. XLV, 9).

14. Jedan primjerak polovice odrezanoga kuglastog valutka od sitnozrnog pješčenjaka (siltita) žućkaste boje nađen je u jugoistočnom kvadrantu. Odrezana ploha njemu je očito glačana, što se osobito zapaža na rubu prvotnoga odlomljenoga dijela uz dio ruba. On je posebno interesantan jer su mu na zadebljanom dijelu valutka izvedena dva nasuprot okrenuta kalotasta udubljenja od kojih je jedno dobro glačano, što je

moglo poslužiti za držanje i uporabu predmeta među prstima, poput glačalice. Ima promjer $4,8 \times 4,5$ cm, debljinu 2,4 cm. (T. XXVI, 4, XLIV, 6).

15. Isječak u obliku četvrtine jednoga kuglastoga valutka od srednjoznoga pješčenjaka (kvarcita) sivkaste boje, nađen u kontrolnom presjeku između jugozapadnog i jugoistočnog kvadranta. Brid koji dijeli stranice isječka naglašen je jer su mu stranice do brida malo udubljene pa nisu potpuno ravne. Jedna je stranica dobro glačana, a druga samo dijelom uz brid, dok je ostali dio hrapav i grub, kao da je odlomljen. Veličina mu je $3,4 \times 3,1 \times 2$ cm. (T. XXVII, 6, XLIV, 4).

16. Na istom položaju nađena je i polovica odsječenoga jajolikog valutka od sivoga kremenca, većim dijelom odsječene i zaravnjene površine, a manji dio je grubo okresan. Dug 3,4 cm, širok do 3,8 cm, debeo do 2,9 cm. (T. XLV, 8).

Predmet posebnog oblika

Vjerojatno je izrađen od četvrtine jajolikoga valutka od sitnozrnog pješčenjaka (siltit) žućkastosmeđe boje. Ima jednu poluelipsastu zaravnjenu plohu, dok je ostali zaobljeni dio usporedo udubljen, a vrh također malo zaravnjen i sa strane izbočen, pa njegov presjek donekle liči na nogu. Gornji suženi dio dobro je prilagođen za držanje u ruci, poput glačalice. Cijela je površina jednolično i dobro ugačana. Predmet je dug 5,4 cm, širok 3,2 cm, visok 2,1 cm. Nađen je u sjevernom dijelu kontrolnoga presjeka između sjeveroistočnog i sjeverozapadnog kvadranta. (T. XXVI, 3, XLIV, 2).

Izbušeni predmet

Ulomak, vjerojatno jednoga valutka od sitnozrnoga pješčenjaka (siltit) žućkaste boje, izbušen s dvije stožaste bušotine i tri dijelom sačuvane i vidljive takve rupice. To je najvjerojatnije izbušeno ljudskom rukom a ne djelovanjem prstaca (*Lithodomus lithophagus*), s obzirom da oni buše samo vapnenasto kamenje. Nađen je u zapadnom dijelu kontrolnoga presjeka između jugozapadnog i sjeverozapadnog kvadranta. (XLIV, 3).

Kamene pločice

U jugozapadnom kvadrantu nađene su dvije pločice:

1. Jedna je pravokutnoga oblika, od finoga pješčenjaka — glinca (brusilovac) žućkastosmeđe boje, pa je mogla poslužiti kao brus. Površina joj je dobro izbrušena. Bočne uzdužne strane su joj zakošene, a

poprečne odlomljene i neravne. Duga je 4,8 cm, široka 2,7 cm, debela 0,9—1,3. (T. XXVI, 2, XLIV, 8).

2. Jedna je pločica od vapnenca.

3. Ulomak jedne pločice od srednjozrnoga pješčenjaka crvenkaste boje, nađen u kontrolnom presjeku između jugoistočnog i jugozapadnog kvadranta. Veličina 4,8×2,1×1,7 cm.

K a m e n a k u g l a

Na površini humka nađen je dio jedne kugle ili valutka od šupljikavog rožnjaka žućkasto-bjelkaste boje. Vel. 6,9x4,2x4 cm.

J e z i č a s t p r e d m e t

Nađen je u kontrolnom presjeku između jugoistočnog i jugozapadnog kvadranta. Izrađen je od vapnenca, ali nije sasvim jasno je li obrađen i namjerno ili prirodno oblikovan. Dug je 4,9 cm, širok 2—3,7 cm, debeo 1,2—1,5 cm (T. XLIV, 7).

K o š t a n i p r e d m e t i

Otkriven je samo jedan prstenasti privjesak od rožine — govedeg roga, crne boje. Ima trokutast presjek, s jednom gotovo ravnom i drugom više zaobljenom stranom. Uz unutrašnji rub na zaobljenoj strani prstenasto je zadebljan. Osim toga, uz vanjski rub je probušen radi vješanja. Sačuvana je približno samo jedna trećina privjeska. Otkriven je u kontrolnom presjeku između jugozapadnog i sjeverozapadnog kvadranta, na oko 2 m od sadašnjega zapadnog ruba humka, ili oko 5 m od središta humka, tj. uz sam prvotni rub humka, na dubini oko 20 cm ispod površine. Dužina (opseg) sačuvanog ulomka je 4,4 cm, širina 1,4 ili 1,6 cm, debljina 1,2—1,25 cm. Prvotno cjelovit imao je vanjski promjer oko 5,5 cm, unutrašnji oko 2,1 cm (T. XXV, 13, XLIII, 10).

Z e m l j a n e p o s u d e (k e r a m i k a)

Očito je, po svemu, da su zemljane posude vrlo obilni i najbrojniji ostaci otkriveni u humku. I pri tome je sada teško prosuditi koliko je to prava prvotna slika. Ali svakako su zemljane posude činile najveći dio građe. Već je spomenuto da je ukupno skupljeno 4334 ulomaka posuda, odnosno nešto manje od toga jer je naknadno manji dio ulomaka istih posuda spojen. Većinu ulomaka nije bilo moguće spojiti, odnosno dosad je malo dijelova posuda obnovljeno i pouzdano rekonstruirano, jer su

posude ili ulomci vrlo usitnjeni i izlomljeni, zbog lošega sastava i vrste zemlje, te pečenja većine posuda. Očito je ipak da ti ulomci pripadaju neobično velikom broju posuda, nađenih u jednom humku na ovom prostoru. Približno je moguće nagađati da ukupna keramika iz humka sudeći samo po različitim obodima, potječe od najmanje stotinjak posuda. Po kvadrantima skupljena je ponešto različita količina ulomaka, iako su bili razasuti po cijelome humku. Najviše ulomaka bilo je u sjeverozapadnom kvadrantu, ukupno 1235, a najmanje u sjeveroistočnom kvadrantu, 551 ulomak. dok je u jugoistočnom bilo 1070 i u jugozapadnom 999 ulomaka pored 17 ulomaka skupljenih u kontrolnim presjecima između kvadranta (u istočnoj polovici 57, u zapadnoj 102, južnoj 80 i sjevernoj 178 ulomaka), pa 7 ulomaka po površini humka prije iskopa i 5 ulomaka po otkopu. Po tome kao i po nekim drugim razlikama u pojedinim kvadrantima, teško je uočiti ili ukazati na neke razložne izrazitije različite pojave i odnose u pojedinim dijelovima humka. Tako, npr. pored pojedinačnih pojava na keramici, koje se javljaju samo u pojedinim kvadrantima, od češćih pojava u sjeveroistočnom kvadrantu nema ulomaka ukrašenih obodima, ili je u njemu nađen samo 1 ulomak ukrašen udubljenim crtama, ali je vjerojatno i to slučajna pojava. Veći dijelovi ili gotovo cijela jedna veća jajolika posuda, od 183 ulomka, razbijena i nađena na malom prostoru od oko 1 m² u kutu sjeverozapadnog kvadranta, do sredine humka (T. XXXV), a po sastavu i obliku vjerojatno od iste posude u ostalom dijelu kvadranta skupljeno je još 104 ulomaka, ili ukupno 287 ulomaka. Ili oni potječu od nekoliko jednako izrađenih posuda. Slično je u suprotnom kutu; u jugozapadnom kvadrantu na istom položaju otkriveno je dvadesetak ulomaka iste posude s cjevastim vratom, a oko grobova 6 ulomaka dna vjerojatno iste posude (T. XXXI). Sve ostale posude razbacane su po širem prostoru humka, vjerojatno većinom prvotno prilikom pogrebnih obreda, ali dijelom i naknadno.

Veličina nađenih ulomaka kreće se od oko 1 cm² do oko 6 x 8,5 cm, ili 5 x 8,7 cm. Većinu čine vrlo sitni ulomci.

Posude su izradene od najmanje 5 vrsti zemlje ili gline, koje se po sastavu razlikuju. Pojedine su vrste vrlo lošega sastava i lako se raspadaju, jer nisu glinaste sadržine, već od drugih vrsti zemlje. Pored toga, velika količina je izrađena od gline u kojoj ima jedva vidljivih prirodnih primjesa kristalića vapnenca. Mali broj posuda oblikovan je od fine žućkaste gline bez uobičajenih sastojaka željeznog oksida. Od takve vrste izradene su samo posude sa zadebljanim ili proširenim zaravnjenim obodom (T. XXIX. 7—11).

Po tehnici izrade razlikuje se desetak vrsti posuda, od kojih su 4 glavne:

- a) posude bez ikakvih primjesa sa zemljom ili glinom,
- b) posude bez primjesa, ali vrlo šupljakave i lagane, od loše vrste zemlje, ili s prvotno biljnim primjesama,
- c) s primjesom krupnih kamenčića običnoga vapnenca,

d) s primjesom vrlo usitnjenih kamenčića običnoga, ili ponekad kristalnoga vapnenca (kalcita).

Zadnje dvije vrste dijele se dalje na više inačica zbog razlika u količini i veličini kamenčića pomiješanih s glinom, jer se svaka ta vrsta razlikuje po vrlo maloj količini, po primjesi pojedinih kamenčića, po većoj ili vrlo velikoj količini krupnih kamenčića, ili po maloj, većoj ili velikoj količini više ili manje usitnjenih kamenčića, ili po primjesi kamene prašine pomiješane sa zemljom. Najbrojnije su posude bez ikakvih primjesa, uključujući i vrstu s prirodno miješanim kristalčićima, ili samo s pojedinih vrlo rijetkim krupnim kamenčićem, koji su donekle podjednako zastupljeni, a njihova ukupna količina kreće se od polovice do dvije trećine svih ulomaka u svakom kvadrantu. Među njima je mala količina veoma šupljikavih i vrlo laganih ulomaka, samo nekoliko postotaka. Ostale dvije glavne vrste zastupljene su u manjoj količini. Posude s većom ili vrlo velikom količinom veoma krupnih kamenčića koji mogu doseći i do oko pola centimetra veličine, različito su zastupljene u pojedinim kvadrantima, od nekoliko posto do jedne trećine u sjeverozapadnom kvadrantu, zbog spomenute jedne cjelovite posude koja pripada toj vrsti. Posude s većom ili manjom količinom vrlo usitnjenih kamenčića ili kalcita javljaju se približno u jednoj osmini ili devetini po svakom kvadrantu.

Debljina posuda kreće se od vrlo tankih, od 0,3 cm do 2,7 cm debljine, a najčešće su oko 0,5—1 cm debljine.

Pečene posuda također je različito, u različitim tonovima i blagim nijansama. Razlikuju se 4 osnovne vrste. Većina, ili oko jedne polovice, posuda pečene su u jednoličnom tamnosmeđercnkastom tonu s neznatnim nijansama. Jednu trećinu čine posude koje su pored toga tona pri jednoj, većinom vanjskoj površini pečene u nešto svjetlijem tamnosmeđem ili smeđercnkastom tonu. Oko jedne šestine posuda u sredini stijenke pečene su crnkasto, a pri obje površine tamnosmeđe, ili poneke smeđercnkasto. Pored te tri glavne skupine, mala količina posuda, oko 4—5 %, pečena je jednolično i svijetlim nijansama, većinom žuto ili žučkasto, tamnožuto, a neke žučkastosmeđe, što su obično posude trokutasto zaravnjenoga i zadebljanog oboda (T. XXIX, 7—11), a pojedinci su posude crvenkasto ili crveno pečene. Cjelovita posuda s mnogo krupnih kamenčića iz kuta u sjeverozapadnom kvadrantu pečena je u cijelosti tamnosmeđercnkasto, ali većina ulomaka pri vanjskoj površini ima nešto svjetlije tamnosmeđe nijanse, a manji dio ulomaka jednolično je crnkast, dok su neki ulomci pri vanjskoj površini smeđega svjetlijeg tona (T. XXXV).

Oblici posuda, zbog velike usitnjenosti i oskudnoga ukrasa, slabo i u malom broju se mogu uočiti i rekonstruirati. Ipak sa znatnom sigurnošću moguće je upoznati najmanje desetak oblika ili inačica, jer je nađen veći broj izrazitih dijelova, što, uz ostalo, omogućuje njihovo kulturnovremensko povezivanje i određivanje. Od oblikovnih dijelova tako

su u humku skupljeni ukupno: 170 ulomaka oboda, 28 ravnih dna, 1 cjevasta noga, 48 prstenastih ručica, 3 ručice s jezičastim produžetkom na vrhu, 2 jezičasto-sedlaste i 2 jezičaste ručice, 1 potkovasta i 3 brada-
vičaste ručice. Čini se da su prevladavali stožasti, jajoliki i loptasti oblici posuda, s odebljanim obodom. Moguće je ustanoviti sljedeće oblike:

1. Stožaste zdjele sa zaravnjenim i prema unutra proširenim i zadebljanim obodom, ili su trokutasto ili prstenasto proširene s obje strane oboda (T. XXVIII, 1—7, XXIX). Među njima se razlikuju tri glavne inačice:

a) zdjele prema unutra više ili manje zadebljanim i proširenim obodom (T. XXIX, 1, 3—5),

b) zdjele zadebljana i proširena oboda s vanjske i s unutrašnje strane, pa imaju približno trokutast presjek oboda (T. XXIX, 11—14, XLVI, 14),

c) zdjele s manjim prstenastim zadebljanjem i proširenjem oboda, s jedne ili s obje strane (T. XXIX, 2, 6—10).

S tim inačicama nije moguće sigurno vezati ni jednu ručicu, niti dno ili nogu, jer ih nije bilo moguće spojiti, niti su takvi dijelovi nađeni zajedno. Većina je vjerojatno imala ravno dno, kao i drugdje, a neke i prstenaste ručice ili ušice. Od sve tri inačice ukupno su nađena 18 ulomka oboda: 7 od inačice b), 7 od inačice c) i 4 od inačice a). Po načinu izrade inačica c) pripada grubo izrađenoj keramici, s primjesom rijetkih krupnih kamenčića, crnkasto ili tamnosmeđe pečenu; inačica b) pripada finoj keramici bez primjese, ili rijetkim primjercima s vrlo usitnjenim kamenčićima, većinom pečena žuto ili žućkasto; inačica a) je od grube keramike s rijetkim krupnim kamenčićima i fine keramike bez primjese tamnosmeđe i crnkasto pečene. Od ove vrste ukrašeno je ukupno 6 ulomaka, ili više od trećine, i to od inačice a) samo jedan ulomak s dva niza uboda na obodu odozgo i dva ulomka s udubljenom crtom ispod oboda; od inačice b) dva ulomka s jednim nizom kružnih uboda, ili s dva po obodu; a od inačice c) dva ulomka s udubljenom crtom ispod oboda, od njih jedan i s dva niza trokutastih uboda po obodu odozgo. U odnosu na ostale ustanovljene oblike, stožaste zdjele po broju dolaze na treće mjesto i zastupljene su sa 9%, a u odnosu na cjelokupnu keramiku sa 0,41%.

2. Loptaste posude ili vrčevi s cjevastim vratom i s koso razvraćenim obodom. Vjerojatno su se dijelile u dvije inačice, kao i u ostaloj cetinskoj kulturi:

a) s ravnim dnom,

b) s cjevastom ili šupljom stožastom nogom.

Od njih je ukupno nađeno samo 20 izrazitih ulomaka, od kojih 18 oboda, 1 cjevasta noga i 1 prstenasta ručica (T. XXVIII, 9, 10, XXX, XXI). Međutim, sigurni su samo dva oboda s uglavnom cijelim vratom, jedan od njih vezan s ručicom (T. XXVIII, 9, XXXI, XLVIII, 2), te jedna

cjevasta noga (T. XXVIII, 10, XXXVII, 7, XLVII, 17), jer je po zaobljenosti donjega dijela posude ona najvjerojatnije od ove inačice b), a ne od stožaste zdjele. Ostali ulomci manjim su dijelom sačuvani samo uz obod pa nije sasvim sigurno da pripadaju ovoj vrsti. S ovom vrstom vjerojatno se vezuju i pojedine, ili veći broj širokih i velikih prstenastih okomitih ručica, ali to nije moguće potvrditi jer nisu spojene s ostalim dijelovima, kao ni dna, osim jednoga koji se po istom načinu obrade vjerojatno vezuje s cjelovitije sačuvanom posudom (T. XXXI). Po načinu izrade većinom su izrađeni od gline s vrlo rijetkim krupnim kamenčićima, a manjim dijelom s malo sitnih kamenčića, ili bez ikakve primjese, a samo pojedinačno s velikom količinom jako usitnjenih kamenčića, pečeni u središtu u crnkastosivom tonu, a po površini u smeđercvenkastom tonu, ili manji dio u tamnosmeđem tonu. Cjevasta noga jednoga primjerka izrađena je od slične gline, s rijetkim krupnim kamenčićima, pečena u tamnosmeđercnkastom tonu (T. XXXVII, 7). Ukrašena su samo dva manja ulomka s nizom uboda ispod oboda i sedam ulomaka s udubljenom crtom na prijelazu iz oboda u vrat, dva ulomka s takvom crtom na prijelazu iz vrata u trbuh i dva ulomka nazubljuvanjem ruba oboda (T. XXX, 1, 3, 4, 6, 12, 14, XXXI). U odnosu na ostale oblike po broju dolaze na drugo mjesto i zastupljeni su sa 10%, a u odnosu na cjelokupnu keramiku sa 0,46%.

3. Jajolike veće posude koje se dijele, čini se, na dvije glavne inačice:

a) s postupno suženim vratom i obodom (T. XXXII—XXXIV, XLVI, 5—7, 9, 10, 12, 23, 24, XLVII, 1, 3, 8, 11, 14),

b) s jače uvučenim ili suženim vratom i obodom (T. XXXII, 3, 5, XXXIII, 5, XLVI, 1).

S ovim inačicama nije moguće vezati ni jednu ručicu ni dno, osim jedne cjelovite posude s ravnim dnom iz kuta sjeverozapadnoga kvadranta (T. XXXV). Osim te cjelovite posude, ukupno je poznato oko 50 ulomaka oboda s gornjim dijelovima vrata pojedinih drugih posuda, većinom od prve inačice. Sličnih ulomaka oboda nađena je veća količina, ali su sitni pa ih je teško opredijeliti. Inačica a) dijeli se u tri skupine: osim većine primjeraka s glatkim obodom, jedna s pet primjeraka ima zaobljeno zadebljani obod izvana (T. XXXIV, 5, 7, 8, 12, XXXV), a druga, s 4 primjerka, ima malo zaravnjen i oštro zadebljan obod izvana (T. XXXIV, 11, 13, XLVII, 18). Ovoj inačici vjerojatno pripada i četvrta skupina s pojedinim primjercima kojih su obodi zadebljani s obje strane prstenasto (T. XXXIV, 9). Ukrašene su na tri načina: osam primjeraka ima po obodu ukras s otiskom prsta (T. XXXIII, 8, 10, XXXIV, 1—3, 6), 13 ulomaka ima niz uboda ispod oboda (T. XXXIII), od njih su tri trokutasti (T. XXXIII, 1, 2, XXXIV, 11), na oko 0,5 do 2 cm ispod oboda, po vratu. Jedan primjerak ima uz obod nazubljeno rebro (T. XXXIV, 8), a na dvama primjercima rebro je na nižem dijelu posude (T. XXXV). Jedan primjerak ukrašen je otiskom nokta po obodu odozgo (T. XXXIV,

4), a jedan izvana zadebljan obod s dva niza trokutastih uboda (T. XXXIV, 11). Jedan ulomak ukrašen je s udubljenom crtom ispod oboda (T. XXXII, 9). Po načinu obrade izrađene su na svih pet poznatih načina: najčešće bez primjese, zatim s malo vrlo sitnih kamenčića ili s rijetkim krupnim kamenčićima, cijela posuda ili nekoliko takvih posuda ima vrlo mnogo krupnih kamenčića, a samo pojedine posude miješane su s velikom količinom jako usitnjenih kamenčića. U odnosu na ostale oblike po broju dolaze na prvo mjesto i zastupljene su s 25%, a u odnosu na cjelokupnu keramiku s 1,15%.

4. Loptaste posude. Od njih je moguće donekle ustanoviti samo desetak primjeraka (T. XXXVI) jer imaju sužen vrat pa su vjerojatno bile loptasta oblika, ali ih je moglo biti i više, što nije moguće provjeriti s obzirom na sitne ulomke oboda. I neke od nazvanih jajolikih posuda mogle su biti više loptaste. Razlikuju se tri inačice: jedna s jako suženim vratom (T. XXXVI, 1—3, 5, 6,) druga s razvraćenim obodom (T. XXXVI, 4), pa treća s cjevasto suženim vratom (T. XXXVI, 8—10), među kojima su neke s izvana odebljanim vratom (T. XXXVI, 9, 10, LI, 4, 7), a neke prstenasto zadebljane izvana i iznutra (T. XXXVI, 8). Neke su od njih također ukrašene, i to dva ulomka plastičnim rebrom s otiskom prsta na jednom (T. XXXVI, 1, 2), dvije s nizom uboda ispod oboda, a dvije s udubljenom crtom ispod oboda, pa jedna nazubljuvanjem oboda (T. XXXVI, 4, 5, 9, 10). Po načinu obrade izrađene su na četiri načina: neke bez primjese, neke s malom količinom krupnih kamenčića, pa neke s malom a neke s velikom količinom jako usitnjenih kamenčića. U odnosu na ostale oblike po broju dolaze na četvrto mjesto i zastupljene su sa 5%, a u odnosu na cjelokupnu keramiku sa 0,23%.

5. Bačvaste posude s koso razvraćenim obodom (T. XXXVI, 7, LI, 1, XXVIII, 16). Od takvih oblika, poznatih cjelovito u dolini Cetine,¹³ ovdje je ustanovljen samo 1 primjerak gornjega dijela s obodom, miješan s vrlo rijetkim kamenčićima, ali je moguće da su bile češće, a ovoj vrsti su mogle pripadati i neke posude koje smo svrstali među vrčeve s cjevastim vratom.

Ipak nije moguće odrediti siguran prvotni oblik većine izrazitih skupljenih dijelova posuda. Među njima ima nekoliko interesantnih dijelova o obliku kojih je moguće nagađati, kao:

— Stožasti dijelovi glatkih oboda, najmanje pet komada, od kojih je jedan ukrašen vodoravnom udubljenom crtom nešto niže od oboda, a jedan ima okomitu prstenastu ručicu 2,5 cm ispod oboda (T. XXXVII, 4). Možda ti ulomci potječu od loptastih posuda sa stožastim vratom i s dvije okomite ručice koje spajaju vrat i rame (T. XXVIII, 12), kao iz Nečajna u zapadnoj Hercegovini, ili od sličnih posuda iz ostalih predjela cetinske kulture;¹⁴

¹³ I. Marović 1984, sl. 13. br. 5.

¹⁴ I. Marović — B. Čović 1983, T. XXXI, 1; B. Čović 1983, T. XVI, 9.

— Jedna vrsta poluloptastih zdjela glatkoga oboda od kojih se jasnije izdvajaju dva primjerka, ukrašene s dva niza uboda i s udubljenom crtom ispod oboda (T. XXVIII, 8, XXXVII, 2). Možda su sličnoga oblika pojedini primjerci s otiskom prsta po rubu (T. XXXIV, 10, XXXVII, 8, LI, 13) ili prstenasto odebljanoga oboda (T. XXXVII, 10);

— jedna vrsta loptastih ili jajolikih posuda sa suženim vratom i s koso razvrćenim obodom, poznate u nekoliko primjeraka (T. XXVIII, 13, XXXVII, 1). izrađene s vrlo rijetkim i jako usitnjenim kamenčićima;

— nepoznat oblik posuda s okomitom prstenastom srednje širokom vrpčastom ručicom, po sredini suženom u tzv. X oblik, koja se spušta od oboda, uz rub ukrašena udubljenom crtom, od nje nađen gornji dio s obodom (T. XXXVII, 9, LI, 8);

— nepoznat oblik posuda s okomitom ručicom, na vrhu produžene jezičasto, od njih sačuvana tri ulomka, vjerojatno pripadale jajolikim posudama, kao u drugim nalazištima (T. XXXIX, 1—3, XLVIII, 12);

— ravno dno posude koja je iznad dna imala dva velika kružna otvora za izlivanje tekućine, sačuvana u donjem dijelu, ali cijeli oblik nije poznat, izrađena je od fine gline bez primjesa, pečena u crnkastotamno-smeđem tonu (T. XLI, 12, XLVII, 16).

Ima i niz drugih dijelova i ukrašenih ulomaka po kojima je, prema poznatim cjelovitijim primjercima u drugim nalazištima, moguće nagađati, o obliku, ali ne pouzdanije. Tako npr., nekoliko ulomaka ukrašeno je okomitim gustim crtama (T. XLIX, 1, 2), poput cjevastoga vrata loptastih posuda (amfora) u drugim nalazištima,¹⁶ ali zbog nedostatka oboda i prijelaza u trbuh ovdje to nije moguće dokazati.

S obzirom na oblikovna svojstva, po svemu, vidi se da se samo dva ravna dna i jedina nađena cjevasta noga mogu vezati uz određeni oblik posude. Ostala ravna dna ne mogu se tako sigurno vezivati, ali je očito da su takva ravna dna prevladavala, a cjevaste noge bile rijetke. Možda i neki od ulomaka »oboda« potječe od takvih cjevastih nogu, ali je to sada teško izdvojiti. Drugi oblici donjih dijelova posuda ovdje nisu poznati.

Među ručicama prevladavali su prstenasti oblici koji se gotovo jedino javljaju, jer ih je nađeno 48, od njih 3 s jezičastim produžetkom, pored samo 2 jezičaste, 2 jezičasto-sedlaste, 1 potkovaste i 3 bradavičaste ručice. I od njih je uz određene oblike moguće povezati samo tri prstenaste ručice. Ni svojstva ručica nije moguće cjelovito uočiti jer su većinom sačuvane u sitnim ulomcima. Prstenaste ručice dijele se u 4 skupine: 1) prevladavaju masivne široke vrpčaste ručice, širine 3,1 do 5,5 cm i debljine 0,6 do 2,6 cm, od velikih posuda debljih stijenci, kojih je ukupno 15, pored jedne posude s cjevastim vratom (T. XXXI, XXXVIII, 1, 4, 6, 8, XXXIX, 1, XLVIII, 1, 2, 10, LI, 12); 2) nešto su rjeđe, ali ipak česte, i uske, manje, vrpčaste ručice, širine oko 1,8 do 3 cm i debljine 0,5 do 1,2 cm, ukupno 10 komada (T. XXXVIII, 2, 3, 5, 7, 9, XLVIII, 4, 6—9),

¹⁶ A. Milošević — B. Govedarica 1986, T. I, 1; I. Marović — B. Čović 1983, T. XXXI, 8.

od njih je spomenuta jedna X oblika, uz rub omeđena udubljenom crtom (T. XXXVII, 9), među njima su neke ravnih rubova (7), a neke prema sredini postupno suženih rubova, odnosno sužene, ili tzv. X oblika kojih se prepoznaje 6 komada (T. XXXVIII, 3, 8, XL, 1); 3) samo 1 prstenasta ručica približno kružnoga ili trokutastoga nepravilnog presjeka, promjera oko 1 cm (T. XXXIX, 4, XLVIII, 13); 4) prstenaste ručice s jezičastim produžetkom na vrhu, velikih dimenzija, s obzirom na jezičasti dio širine oko 4—5 cm, s 3 prinjerka (T. XXXIX, 1—3, XLVIII, 12). Većina prstenastih ručica pripadaju posudama izrađenim bez primjese (13), ili s rijetkim vrlo sitnim kamenčićima (13), ili s rijetkim krupnim kamenčićima (12), a rjeđe su s mnogo krupnih (6), ili s velikom količinom jako usitnjenih kamenčića (2). Izrađivane su na dva načina: većinom naljep-ljivanjem na posudu, kakvih je moguće prepoznati 15 (T. XXXVIII, 3), ili su posude kružno bušene i u takve rupe poput čepa umetani valjkasti krajevi ručica, kao 2 uočljive (T. XXXVIII, 7, 8). Neke ručice su vrpčaste (13), a neke iznutra ili izvana zadebljane i zaobljene, a obratno zaravnjene (13). Samo su dvije uže ručice izvana uzdužno udubljene, poput široke brazde (T. XXXVIII, 4, 9, LI, 12). Od svih ručica ukrašene su samo 2 prstenaste: jedna s udubljenom crtom uz rub (T. XXXVII, 9, LI, 8), a jedna prekrivena ubodima (T. XXXVIII, 3, XLVIII, 4).

Dvije jezičaste ručice u malim udubljenjima po sredini, poput sedlastih, vjerojatno su od jedne posude, s primjesom rijetkih krupnih kamenčića (T. XXXIX, 5, 6, XLVIII, 15, 16). Ostale dvije jezičaste ručice su male (T. XXXIX, 8, 9). Tri posude imale su bradavičasta izbočenja koja su čini se, služila za pridržavanje kao ručice, porocd ukrasne namjene, jer su bile osamljene na određenim mjestima na posudi, kao na ramenu jedne posude, uz udubljeni cik-cak ukras (XL, 1, XLIX, 17), ili su pojedine bile velike (T. XL, 6, LI, 10), a nisu prekrivale posudu, niti su bile nanizane kao čisti ukras, što je izrazita pojava u ovo vrijeme u drugim nalazištima u sjevernoj Dalmaciji. Osim toga, bradavice ovdje nisu okružene udubljenom crtom, odnosno nisu izrađene u kalupu. Potkovasta ručica ukrašena je otiskom prsta (T. XL, 7, LI, 11).

Među ukupnom građom zemljanih posuda iz humka u Podvršju u k r a š e n a je mala količina ulomaka. Ukupno je skupljeno 218 ukrašenih ulomaka, što je samo oko 5% od sve keramike iz ovoga humka.

Javljaју se slijedeće tehnike ukrašavanja: ubadanje, otisak prsta, otisak nokta, urezivanje, udublјivanje, duborez, barbotin, nazublјivanje, narezivanje, plastična rebra i bradavičasta izbočenja.

Po broju ulomaka najčešći je barbotin ukras, poznat na 90 ulomaka, ali je po istom načinu izrade od toga 25 ulomaka vjerojatno od iste jedne posude. Iz toga se približno podjednako javljaju tehnike ukrašavanja udublјenim crtama, na 50 ulomaka, pa ubodi, na 45 ulomaka, što je većina ukrašenih posuda. Ostale su tehnike rjeđe: otisak prsta 16 ulomaka, plastična rebra na 14, urezivanje na 7, nazublјivanje 3, bradavičasta izbočenja 3, pa 2 posude s otiskom nokta, 1 s narezivanjem i 5 s duborezom. Na pojedinim posudama ukras je zveden s više tehnika, kao s

udubljenim crtama i ubodima na 8 posuda, s duboreznim crtama i ubodima 1, plastičnim rebrima i otiskom prsta na 4, plastičnim rebrom i udubljenim crtama 2, s narezanim rebrom 1, s udubljenim cik-cak crtama i bradavičastim izbočenjima 1, pa s ubodima i barbotinom 1 posuda.

Pod tehnikom udubljivanja podrazumijevamo izvođenje ukrasa širim potezima — urezima tupim ili zaobljenim predmetom, nasuprot čistom urezivanju izvođenom potezima oštrim tankim predmetom. Udubljivanjem su najčešće izvedene po jedna vodoravna crta ispod oboda posuda (14 ulomaka), najčešće na stožastim ili poluloptastim zdjelama i posudama s cjevastim vratom (T. XXVIII, 7, 9, 10, XXIX, 1, 3, 7, 8, XXX, 12, 14, XXXI, XXXII, 8, 9. XXXVI, 7, XXXVII, 6, XLVI, 11, 15, 16, XLVIII, 2, LI, 1—3, 8), ili ponekad na bačvastim posudama (T. XXXVI, 7, LI, 1). Često su cijeli ulomci prekriveni okomitim gustim crtama ili snopovima takvih crta, na 8 ulomaka (T. XLIX, 1, 2), ali nije poznato na kojim dijelovima posuda, ni u kakvim prvotnim složajima, osim možda od niskoga cjevastog vrata loptastih posuda, kako su obično ukrašene u nekim nalazištima.¹⁶ Osim toga, nalaze se kosi snopovi takvih crta, na 4 ulomka (T. XLIX, 16), cik-cak snopovi na ramenu ili gornjem dijelu trbuha, 2 ulomka (T. XL, 1, XLIX, 17), ili su ulomci prekriveni vodoravnim crtama, na 3 ulomka, ili po jedna crta razdvaja trbuh od cjevastog vrata loptastih posuda, na 3 ulomka (T. XXXI, XLVIII, 2), a ponekad se isprepliće niz okomitih i vodoravnih crta (1), ili je rebrast ukras omeđen udubljenom crtom, na 1 ulomku (T. XL, 5. L, 16), pa ponekad po jedna crta prati rub prstenaste ručice, na 1 primjerku (T. XXXVII, 1). Većinom su to posude izrađene od čiste gline bez primjesa ili s vrlo malom količinom jako usitnjenih kamenčića, a rjeđe s malom količinom krupnih kamenčića.

Urezivanje se nalazi u obliku ravnih neprekidnih crta ili isprekidanih crta ili crtica koje bez reda prekrivaju površinu, ali ih nije moguće vezati uz određeni oblik, osim na jednoj loptastoj posudi (T. XXXVI, 4). Najčešće se javlja na posudama s primjesom male količine jako usitnjenih kamenčića.

Ponekad po jedna ili po dvije udubljene crte ispod oboda poluloptastih zdjela odozgo omeđuju uzorak od dva niza uboda (T. L, 15, 17), možda je to bio pojas (2), ili udubljena crta prati niz trokutastih uboda, 1 primjerak (T. L, 13), ili niz uboda prati vodoravni iscrtkani pojas udubljenih crta, 1 primjerak (T. L, 12), zatim jedna ili dvije udubljene crte omeđuju ukrašenu površinu prekrivenu ubodima, možda u obliku pojasa, 4 primjerka (T. XXXIV, 11, XLVI, 18, L, 13—15).

Samostalni uzorci izvedeni ubodima javljaju se u više inačica. Najčešće su posude s jednim nizom uboda ispod oboda, obično na najolikim i loptastim posudama, a ponekad i na loptastim posudama s cvjetastim vratom, u svega 16 primjeraka, većinom uz sam obod, na oko 0,5 cm, ili nešto niže, na oko 1—2 cm (T. XXX, 1, 3, XXXIII, XXXVI, 9, 10, XLVI, 1, 2, 5, 7, 3—10, 12, 21, 22, 24, LI, 4—7). Na jednoj stožastoj

¹⁶ Isto.

zdjeli gornja strana zaravnjenoga proširenog oboda ukrašena je s jednim, a jedna s dva niza kružnih uboda (T. XXIX, 5, 12, XLVI, 13, 14), te jedna s dva niza trokutastih uboda (T. XXIX, 8, XLVI, 11). Na jednom ulomku niz uboda s donje strane omeđuje prstenastu ručicu (T. XXXVIII, 5, XLVIII, 9). Ponekad se uzorci od dva niza trokutastih uboda nalaze ispod oboda posuda, ali pouzdan oblik posuda nije poznat (T. XXXIV, 11, XXXVII, 3, 5, XLVI, 18, 20). Katkad je cijela površina ulomka prekrivena takvim trokutastim ili drugim ubodima (2), ali prvotni složaji takva ukrasa nisu poznati (T. L, 9, 13—15). Kosim ubodima prekrivena je i jedna prstenasta ručica (T. XXXVIII, 3, XLVIII, 4). Interesantno je da je svega 16 ulomaka ukrašeno trokutastim ubodima: dva uzorka većih uboda na jajolikim posudama, a ostalo su manji ubodi, 2 prekrivena ubodima, 1 ulomak s pojansom (?), 1 ulomak s dva niza na proširenom obodu zdjele i po 1 ulomak s dva niza ispod oboda, ili jedan niz prati udubljene crte, a na 1 ulomku uzorak uboda okružuje duborezna crta, većinom na posudama bez primjese (T. XXIX, 8, XXX, 3, XXXIII, 1, 4, XXXIV, 11, XXXVII, 3, 5, XLVI, 9—11, 18, 20, L, 9, 13—15). Ostalo su primjerci s raznim kružnim, elipsastim ili nepravilnim, većim ili manjim ubodima.

Duborezom je ukrašeno samo 5 bezličnih ulomaka: 1 s dvije vodoravne crte (T. XLIX, 9), 2 su ulomka prekrivena s okomitim crtama, na 1 ulomku je ukras trokutastim ubodima okružen crtom, a na 1 trokutaste ubode omeđuje crta (T. L, 14). Obično su izvedeni na posudama bez primjese.

Narezano je samo jedno plastično rebro uz obod (T. XXXIV, 8).

Nazubljanjem su ukrašeni obodi od 1 jajolike, 1 loptaste i 2 loptaste posude s cjevastim vratom (T. XXX, 4, 6, XXXVI, 5, XLVII, 2, 4, 5).

Otiskom nokta ukrašena su samo 2 ulomka po obodu stožaste ili jajolike posude (T. XXXIV, 4).

Otiskom prsta ukrašen je najčešće obod loptastih i jajolikih posuda, u 9 primjeraka (T. XXXIII, 2, 8, 10, XXXIV, 1—3, 6), a 3 posude po obodu i u nizu ispod oboda (T. XXXIII, 2, 10, 11, XLVI, 6, 12), pa po obodu 2 primjerka vjerojatno jedne vrste stožastih posuda (T. XXXIV, 10, XXXVII, 8, LI, 13), te 1 posuda po potkovastoj ručici (T. XL, 7, LI, 11). Isti ukras imaju pojedine loptaste posude po plastičnom rebro — obruču ispod oboda (T. XXXVI, 1, XLVI, 27), ili na nižim dijelovima posude (T. XL, 6, L, 16, 19).

Barbotin tehnikom ukrašeno je oko 90 i više ulomaka posuda. Javlja se obično u vodoravnim i kosim brazdama, postignut potezima prstima nakon nabacivanja razrijedene zemlje, a ponekad je takav ukras nepravilan i nizak pa ga je katkad teško prepoznati i izdvojiti. Oblici tako ukrašenih posuda nisu izdvojeni (T. L, 1—4), osim donjega dijela jedne posude s ravnim dnom koja je uz barbotin, odozdo po dnu izvana ukrašena ubodima (T. XLI, 2, L, 18). Takav ukras imaju posude od lošije zemlje, najčešće s vrlo rijetkim sitnim kamenčićima i bez primjese, pa s

mного sitnih, a rijetko s krupnim kamenčićima, pečene u tamnosmeđem ili crnkastom tonu i debljine oko 1 cm.

Ukras plastičnim vodoravnim rebrima ili obročima koji okružuju posudu i zaobljenog su presjeka, obično se nalazi ispod oboda, uz sam obod ili nešto niže, oko 1 cm (0,8—1 cm), redovito na loptastim i jajolikim posudama (T. XXXIV, 8, XXXVI, 1, 2, XLVI, 23, 26, 27) ili na pojedinim drugim dijelovima posuda (T. XL, 4—6, L, 16, 19—21), kao na cjelovitoj jajolikoj posudi s vrlo mnogo krupnih kamenčića iz kuta sjeverozapadnog kvadranta po sredini humka (T. XXXV). Rebra su obično u visokom reljefu na posudama bez primjese, a rjeđe na onima s malo ili s mnogo kamenčića, pa ponekad na finijim posudama, gdje su vrlo niska i sitna. Katkad se nalaze na istoj posudi s udubljenim ukrasom. Često su sama rebra ukrašena otiskom prsta (T. XXXVI, 1, XL, 6, XLVI, 27, L, 16, 19), ili su narezana, ili nazubljena (T. XXXIV, 8, XLVI, 23). To je, pored bradavičastih izbočenja i barbotina, jedini plastični ukras.

Po svemu, ukras iz ovoga humka u cijelosti se sastoji od raznih geometrijskih pravocrtnih uzoraka. Prema sačuvanim dijelovima posuda zapaža se da su pojedine posude najčešće ukrašene s po jednim uzorkom, a rjeđe s više različito složenih uzoraka. Ukrašeni su, čini se, obično obod, vrat i rame posuda. Uzorci su složeni vodoravno u nizove ili pojaseve. Moguće je da su poneke posude bile ukrašene po cijeloj površini, što se ne može potvrditi. Složenije i cjelovitije uzorke nije moguće pouzdano obnoviti ni ustanoviti. Poznati su samo jednostavniji uzorci crta, nizova uboda, otisaka prstom, noktom, nazubljenjima, narezivanjem, plastičnih rebra i snopovi cik-cak crta.

Kulturni i vremenski položaj i odnosi

Prema spomenutim svojstvima kulturnih ostataka iz humka u Podvršju jasno se uočava da oni pružaju jednoličnu sliku kulture i da potječu iz kraćega vremenskog razdoblja. Ta se slika potpuno uklapa u vrijeme razvoja cetinske kulturne skupine, od završnoga dijela bakrenoga do početka srednjega brončanog doba, jer sadrži svojstva te kulture, a pojedine pojave obilježavaju nešto raniju jadransku inačicu ljubljanske kulture kasnoga bakrenog doba.¹⁷

Kako je poznato, način sahranjivanja pod humke opća je pojava u to vrijeme ne samo u cetinskoj kulturi, već na širokim prostorima, od Pansonske nizine do Jadrana, raširen u bakreno doba doseljivanjem indoeuropskih skupina iz južne Rusije, dok su spaljivanje pokojnika iz Male Azije i Grčke prenijeli nosioci badenske kulture.¹⁸ Po načinu gradnje

¹⁷ Općenito o tome usp. I. Marović — B. Čović 1983; A. Milošević — B. Govedarica 1986.

¹⁸ Usp. N. Tasić 1967, str. 20, 29, 59—60; 1985, str. 57 i d.; B. Jovanović 1987, str. 9—11; A. Benac 1979, str. 18 i d.; N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović 1979, str. 446—447; S. Dimitrijević 1979, str. 201—205, 228, 285—286; Prahist. jug. zemlja IV, 1983, str. 103

humak iz Podvršja ima također opća svojstva, jer su humci građeni samo od kamena, ili od kamena i zemlje, pa i od čiste zemlje. Izdvaja se ipak po nekim pojedinostima. U celinskoj kulturi, kao i na cijelom našem primorju, većinom su građeni od čistoga kamena. Istovremeni humci od kamena i zemlje poznati su u Vrsima i Zatonu kod Nina u sjev. Dalmaciji, zatim u Bisku kod Sinja, Brnjici kod Drniša, u Ljubomiru kod Třebinje i kod Tivta, te u unutrašnjosti na Glasincu i u skupini Belotić — Bela Crkva u zapadnoj Srbiji¹⁹ i dr. Međutim, potpuno isti način građenja humaka i obredi sahranjivanja kao u tom humku iz Podvršja dosad nisu poznati u našoj zemlji.

Sličan način gradnje humka od izdvojenih naslaga zemlje i kamenja opaža se kod Tivta i u zapadnoj Srbiji. Istraženi humak Mala gruda kod Tivta sličan je ipak samo po općim svojstvima gradnje jer u donjem dijelu ima nasip zemlje, ali kod njega taj nasip oblikuje humak, a kamenim nasipom samo je obložen takav humak u tankom sloju po površini, pa ne čini osnovni dio humka iznad grobova,²⁰ kao u Podvršju.

Najsljedniji je način gradnje većega broja humaka u skupini Belotić — Bela Crkva. Tu je jednako najprije obilježen humak kamenim vijencem na prvotnom tlu, zatim je nasuta podloga (donji sloj) u okviru vijenca, u pravilu zemljom crvenicom, a na toj podlozi izvršeno sahranjivanje, pa nakon toga ostaci pokojnika pokriveni nabacanim plaštom — omotačem kamenja. To isto vrijedi za spaljene i kosturne pokope. Osim toga, u svakom od tih humaka sahranjivao se također mali broj od 1—3 pokojnika, što, po M. Garašaninu, prema istom načinu i određenom međusobnom odnosu, ukazuje na užu obiteljsku zajednicu. U Podvršju nisu ustanovljene neke tamošnje pojedinosti pogrebnih običaja, kao smještaj lomaeće i spaljivanje na položaju pokopa, ili ponekad podizanje određene kamene podloge, pa se dijelom pogrebni običaji razlikuju.²¹ Međutim, očito se na oba prostora javljaju u osnovi slični ili isti vjerski nazori u odnosu na pokojnike.

Slični nazori bili su, čini se, rašireni tada po cijelom zapadnom Balkanu, jer je način sahranjivanja u mnogim pojavama isti, osobito u celinskoj kulturi. Općenito su humci smješteni po uzvišenjima, kosama i visoravnima, rijetko u poljima. Obično se javljaju u malim skupinama, dosad poznate od 1 do 4 gomile. Njihov broj u Podvršju bez istraživanja većega broja gomila nije moguće zasada odrediti. Ista je i pojava obzida

i d., 709 i d.; D. Garašaniin 1987, str. 51—54; B. Govedarića 1987, str. 66—69.

¹⁹ Š. Batović 1983; 1984a; A. Milošević 1986, str. 42—43; I. Marović — B. Čović 1983, str. 203—205; B. Čović 1983, str. 165, 189; M. Parović — Pešikan — V. Trbuhović 1974; M. Parović — Pešikan 1976, str. 77 i d.; M. — D. Garašaniin 1968; M. Garašaniin 1983, str. 709—713; D. Garašaniin 1987; Mendušić M. 1987, str. 52.

²⁰ M. Parović — Pešikan — V. Trbuhović 1974; M. Parović — Pešikan 1976, str. 77 i d.

²¹ M. — D. Garašaniin 1968; M. Garašaniin 1983, str. 708—715; D. Garašaniin 1987, str. 52—53.

po rubu humaka. Sličan je i mali broj grobova u svakom humku, u cetinskoj kulturi od 1 do 4, pa je I. Marović, kao i M. Garašanin, zaključio da su to obiteljska ili rodovska groblja. Isto tako u grobovima obično nema priloga, ili su oni rijetki, i to najčešće kameni ili metalni predmeti (oružje, nakit), ili se pojedinačno nalaze pokraj groba, odnosno u humku. Osobito se uočava nedostatak zemljanih posuda kao priloga u grobovima. Nasuprot tome, posude se obično nalaze u većoj količini razasute u humcima, što se redovito vezuje uz razbijanje posuda prilikom pogrebnih obreda.²² I. Marović i B. Čović ističu da se u pojedinim humcima cetinske kulture nalazi različit broj posuda, od 2 do 67.²³ Prema tome, u Podvršju su one još brojnije i svakako vrlo brojne. Mjestimično se u humcima nalaze i pojedine cijele posude, kao u jednom humku u Dragoviji kod Vida i u nekim humcima u istočnoj Hercegovini,²⁴ što se donekle može reći i za spomenutu jednu ili dvije posude do sredine humka u Podvršju. B. Čović ukazuje na mogućnost postojanja običaja da su se prilozima namjerno stavljali izvan groba, pa i isti kameni privjesci, kao jedan iz Podvršja, npr. u jednom humku iz Ljubomira.²⁵ Pri tome je interesantno nagadanje Marovića i Čovića kako iznimno veliki broj različitih posuda u humcima i nalazi pojedinih izuzetnih priloga, kao bojne sjekire, bodeži, privjesci ili štitnici za ruke, zlatni predmeti i drugi skupocjeni proizvodi imaju magijsko značenje, ili označavaju grobove i pokope istaknutih pokojnika s posebnim društvenim položajem, kao znak rodovske aristokracije ili plemensko odličje.²⁶ Po tome je moguće u istu skupinu svrstati i humak iz Podvršja.

Slajući se s mišljenjem B. Čovića, kako razlika u materijalu za gradnju humka općenito nema određeno kulturno ni vremensko značenje jer je zavisila o mjesnim mogućnostima i položaju, odnosno kako su humci od zemlje podignuti u polju i u prostoru gdje je bilo zemlje,²⁷ s obzirom na humak iz Površja ipak valja istaći da način gradnje humaka s više slojeva od izdvojene različite građe vjerojatno ima i određeno obredno i vjersko značenje. Naime, ima niz primjera humaka građenih dijelom od zemlje na kršu, kao i primjera građenih dijelom od kamena i u poljima gdje nema kamena, pa ga je valjalo donositi iz daljine, kao humci istočno od Nina, kojih je jezgra od kamena, samo su oni iz kasnoga brončanog doba.²⁸ Osim toga, valja istaći kako je u humku u Podvršju donji sloj od crvenice koje nema ukolo humka nego je trebalo donositi iz veće

²² B. Čović 1983, str. 164 i d.; I. Marović — B. Čović 1983, str. 203—204; I. Marović 1976, str. 69; 1980, str. 8, sl. 36; 1984, str. 32—34; D. Garašanin 1987, str. 52 i d.

²³ B. Čović 1983, str. 165—166; I. Marović — B. Čović 1983, str. 204; I. Marović 1976, str. 60, 69; 1980, str. 68—69.

²⁴ I. Marović 1980, str. 66—69, sl. 26, 27; I. Marović — B. Čović 1983, str. 204; B. Čović 1983, str. 165—166.

²⁵ B. Čović 1983, str. 165.

²⁶ I. Marović 1976, str. 70—71; 1986, str. 48; I. Marović — B. Čović 1983, str. 215; B. Čović 1983, str. 166.

²⁷ B. Čović 1983, str. 165.

²⁸ Š. Batović 1984a.

daljine. Pri tome je korisno prisjetiti se mišljenja M. Garašanina u vezi s humcima u kulturi Belotić — Bela Crkva, gdje on istom nasipu crvenice pripisuje određeno obredno značenje u vezi sa značenjem crvene boje u magiji i obredima, kao znak vječnog života, što potkrepljuje i nalazima grumenja crvene boje u humcima i kao šire pojave, ili posipanja pokojnika i grobova okerom na stepskom području.²⁸ Jesu li i koliko su u ovom slučaju crvena boja i te pojave bile vezane s pojedinim ratničkim grobovima ili s pokopom ratnika, teško je zasad ustanoviti, ali je moguće.

Pokraj tako očitih sličnosti i spomenutih malih razlika ima i nekih drugih odstupanja. Tako su u cetinskoj kulturi ostaci spaljenih pokojnika obično pohranjeni u zemljane posude, žare,³⁰ a u Podvršju izravno u zemlju, pa pokriveni kamenjem, ili su grobne škrinje od kamenja, a takve su drugdje korištene, samo redovito od ploča, za sahranu kosturnih pokojnika. Sahranjivanje spaljenih pokojnika u kamene škrinje poznato je samo u Bisku kod Sinja i Brnjici kod Drniša.^{30a} Prema tome, nema dokaza da su neke posude iz humka u Podvršju služile kao žare. I u tom humku su poznate loptaste posude s ejevastim vratom i nogom, tzv. vrste Kotorac, za koje je Marović ustanovio kako se nalaze isključivo u humcima sa spaljenim pokojnicima, i to u pravilu zastupljene uvijek samo s jednim primjerkom u svakoj gomili, kao u Podvršju (T. XXVIII, 10, XXXVII, 7).³¹ Možda je u Podvršju slična pojava i jedna posuda s otvorima, samo ima različit oblik, jer ona ima ravno dno i otvori nisu, kako je uobičajeno, na gornjem dijelu, već pri dnu, pa nije morala služiti za obrede paljenjem — dimljenjem, već možda u obredima lijevanjem ili lijevanjem.³²

Pored humka u Podvršju sahranjivanje u humcima iz istoga razdoblja u sjev. Dalmaciji poznato je dosad u tri nalazišta: u jednom humku iz Ervenika, u pojedinim humcima u Vrsima i između Zatona i Nina.³³ U tim nalazištima nalaze se humci u skupinama na niskom kršu, u Vrsima i Zatonu od 1 do 15 metara nad morem. Izgrađeni su od kamena ili od kamena i zemlje, ali ne od izdvojenih naslaga kao u Podvršju. U njima se, osim obzida po rubu, češće nalazi unutrašnji — središnji suhozidni vijenac koji je ograđivao grobove, što je također šira pojava na zapadnom Balkanu. Isti način sahranjivanja spaljivanjem ustanovljen je samo u humku u Erveniku, dok su u Vrsima i Zatonu sahranjeni isključivo kosturni pokojnici. Raspored i broj grobova u njima teško je ustanoviti jer se u istim humcima na sva tri nalazišta sahranjivalo duže vremena

²⁸ M. Garašanić 1983, str. 709, 715; usp. i N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović 1979, str. 453.

³⁰ I. Marović 1976, str. 60 i d., 69; 1984, str. 32; I. Marović — B. Čović 1983, str. 203, 204.

^{30a} A. Milošević 1986, str. 60; M. Menđušić 1987, str. 52, sl. 3.

³¹ I. Marović 1976, str. 63, 69; 1984, str. 32; I. Marović — B. Čović 1983, str. 204.

³² I. Marović 1976, str. 69; 1984, str. 32; I. Marović — B. Čović 1983, str. 204—205.

³³ Vidi: W. Buttler 1932; Š. Batović 1973; 1983.

i u kasnijim razdobljima sve do kraja željeznoga doba, a u humku u Erveniku i do u srednji vijek, pa su prvotni grobovi više ili manje poremećeni. Jedino je donekle jasno za spaljeni grob u Erveniku da je bio u središtu ili gotovo u središtu humka, u kutu sjevernoga kvadranta. Kasniji grobovi u Vrsima i Zatonu nanizani su u jednom ili dva kruga oko središta humka. Prema tome, u sjev. Dalmaciji zastupljena su oba načina sahranjivanja: spaljeni i nespaljeni pokojnici. Osim toga, ima i nekih drugih sitnih razlika, u smještaju i rasporedu grobova, gradnji humaka i vremenu sahranjivanja. Po svemu, ni u sjev. Dalmaciji nema zasad potpuno istoga načina sahranjivanja i gradnje humaka kao u Podvršju. Slične manje različitosti zapažaju se i na ostalom prostoru cetinske kulture. Po spaljivanju pokojnika i po svojstvima keramike humku iz Podvršja najbliži je humak iz Ervenika. Po keramici dijelom mu je blizak i humak 4 iz Zatonu, dok keramika iz humaka u Vrsima ima većinom ranija svojstva, iz kasnoga eneolitika. U Podvršju su nađene mnogo veće količine, raznolikiji oblici i vrste keramike nego u Erveniku i Zatonu. Po tome su u sjev. Dalmaciji zasad poznate dvije tadašnje vrste groblja: jedna sa sahranjivanjem spaljenih pokojnika (Podvršje i Ervenik) i druga s nespaljenim pokojnicima (Vrsi i Zaton). Nisu još poznata groblja ni humci s oba načina sahranjivanja zajedno, ni u istom groblju, ni u istom humku, kao što je poznato u dolini Cetine.

Spaljivanje pokojnika dosad je najčešće zastupljeno u srednjoj Dalmaciji, oko toka Cetine, osobito u gomilama u selima Cetina, Bisko, Brnjica i Čitluk,³⁴ pa u kulturi Belotić — Bela Crkva u zap. Srbiji, a rijetko je na Glasincu.³⁵

Valja istaknuti kako se, po tome, spaljivanje u cetinskoj kulturi samo mjestimično javlja i kako je to jedina kulturna skupina i faza s takvim načinom sahranjivanja u cijeloj prapovijesti u Dalmaciji. Zasad nema ranijih ni kasnijih tragova takva ritusa. Vjerojatno su krajem bakrenoga doba do Jadrana prodrle samo mjestimično manje skupine pučanstva s takvim načinom sahranjivanja i opstale samo do srednjega brončanog doba, kad su izumrle ili se spojile — stopile s većinom ostalih žitelja koji su običavali sahranu nespaljenih pokojnika, što se zadržala sve do rimske vladavine. To se uočava i u humku u Podvršju, gdje nema tragova sahrane nakon ove faze.

I ostale pojave i kulturni ostaci iz humka u Podvršju ukazuju na slična ili ista svojstva kao u cetinskoj kulturi ili na širim prostorima zapadnog Balkana, u ovom ili kasnijim razdobljima. Tako se u pojedinim humcima u dolini Cetine spominju i nalazi životinjskih kostiju, samo se ne navode točni dijelovi ni vrste životinja, a u jednoj posudi u gomili 1 na položaju Ograde u Dragoviji kod Vida Marović je pronašao vjerojatno

³⁴ I. Marović 1976, str. 60—67, 69; 1984, str. 32—33; I. Marović — B. Čović 1983, str. 203—205; A. Milošević 1986; M. Memđušić 1987.

³⁵ B. Čović 1963, str. 42—44; I. Marović — B. Čović 1983, str. 220; M. — D. Garašanin 1968; M. Garašanin 1983, str. 708—712; D. Garašanin 1987, str. 51—54.

ptičje kosti.³⁶ Zasad su isti zubi, vjerojatno psa ili vuka, priloženi u grobove poznati jedino iz humka 6 u Zatonu, ali su ti grobovi iz željeznoga doba. Inače se dosta često u humcima nalaze životinjske kosti, što su bez sumnje ostaci posmrtnih obreda iz brončanoga ili željeznoga doba, kao npr. u Vrsima i Zatonu kosti ptica, glodara i dr.,³⁷ na Glasincu zubi goveda, konja i jelena, pa vilice ovce ili koze i dr.,³⁸ razne kosti u humcima zapadne Srbije.^{38a} A. Stipčević je sabrao veliku količinu takvih podataka o životinjskim zubima s ilirskoga područja, koji su služili kao amuleti s magičnim značenjem, pa spominje nalaze zubi divljih životinja vepra, medvjeda, vuka, lisice, jelena i domaćih životinja: psa, svinje, konja, što su čuvali pokojnika od demona i drugih sila podzemnog svijeta.³⁹ Očito se pri tome radi o dvije vrste životinjskih kostiju: jedna, većinom zubi koji su imali magijsko značenje i prilagali se uz pokojnike, druga, razni dijelovi kostiju koji su služili ili preostali od posmrtnih obreda.

Isto tako, u pojedinim područjima često se u gomilama spominju ostaci ugljena i paljevine koji su, osim tragova lomače, preostali obično od pogrebnih obreda. Takve ostatke npr. navodi I. Marović u jednoj gomili na položaju Ograđe kod Vida, ili B. Čović na Glasincu, M. Parović-Pešikan u gomili kod Tivta, zatim u zap. Srbiji itd.⁴⁰ Od takvih obreda vjerojatno su i ostaci ugljena u humku iz Podvršja, jer nema dokaza da su to tragovi spaljivanja pokojnika, ali, zbog oskudnih ostataka, pravi oblik tih obreda ovdje nije moguće spoznati.

Tragovi sjemenja u donjem sloju humka u Podvršju zasad imaju sličnosti, koliko nam je poznato, samo u jednom zemljanom humku istočno od Nina, u kojem smo ustanovili jednu vrstu sjemenja na njegovoj podlozi koja je dijelom pečena.⁴¹ Vjerojatno je i to dio pogrebnih obreda, odnosno možda dio hrane ostavljane pokojniku za prekogrobni život, ili dio žrtvenih obreda. Teško je reći koliko je to bila šira pojava, pa je dalje treba pratiti. Ipak treba istaći da je to dosad jedini nalaz grožđanih sjemenki u cetinskoj kulturi i najraniji trag korištenja vinove loze kod nas, pored nalaza u sojenicama u Ljubljanskom kraju.^{41a}

Po svemu tome obredi oko sahranjivanja pokojnika i općenito posmrtni obredi u humku u Podvršju u osnovi su istih oblika i svojstava, kao na širem prostoru zapadnog Balkana i naše zemlje, baštinjeni većinom preko novodoseljenoga indoeuropskog pučanstva, pa je ovaj humak

³⁶ I. Marović 1976, str. 62; 1980, str. 68.

³⁷ Š. Batović 1973, str. 29; 1983, str. 32.

³⁸ B. Čović 1959, str. 63, 66, 72, 79; M. Parović — Pešikan — V. Trbuhović 1974, str. 130; usp. i M. Jevtić — D. Jacanović 1986, str. 64—66.

^{38a} D. Garašanin 1987, str. 52, 54.

³⁹ A. Stipčević 1981, str. 136.

⁴⁰ I. Marović 1980, str. 88, 90; B. Čović 1959, str. 62; 1963, str. 41 i d.; M. Parović — Pešikan — V. Trbuhović 1974, str. 130 i d.; M. Parović — Pešikan 1976, str. 78; M. Garašanin 1983, str. 715, 717; D. Garašanin 1987, str. 52.

⁴¹ Š. Batović 1984a.

^{41a} A. Šercelj 1981—1982, str. 104.

ne samo dio cetinske kulture, nego i sastavni dio balkansko-podunavskoga kulturnog kruga ranoga brončanog doba, osobito od vremena badenske kulture. Samo sahranjivanje pod humkom, kao kućom mrtvih, način gradnje humka, osobito nasip crvenice, kao podloga i ležište, što je boja života nakon smrti, kružni obzid po rubu, grobna škrinja od kamenja, ili samo prekrivanje pokojnika kamenjem i zemljom, kako se pokojnik ne bi dizao i u obliku vampira, vukodlaka i slično, plašio žive, ili da se živi magijski odvoje i obrane od mrtvih, spaljivanje pokojnika kao obred očišćenja i odvajanja duše od tijela, pogrebni obredi u obliku žrtva paljenica i ljevanica, namjerno razbijanje posuda i rasipanje po humku nakon posmrtnih obreda, ili pojedine cijele posude u kojima se ostavljala hrana za zagrobni život, pa posude s otvorima, možda za žrtve ljevanice, ili pojedine posude posebnih oblika korištene samo pri sahrani spaljenih pokojnika, kao vrčevi vrste Kotarac, zatim pojedini prilozci, kao životinjski zub, ili kameni i koštani privjesci, što su možda čuvali pokojnike od zlih sila. Sjemenje je moglo biti dio prehrane ili žrtvenih obreda. S obzirom na veliku količinu kremenih valutaka i odbitaka nabacanih slučajno sa zemljom, teško je dokazati koliko su i kako oni, kao i nekoliko noževa i strugala, bili također vezani s pogrebnim obredima i namjerno stavljani u humak kao znak magijske snage, što je dosta česta pojava u grobljima još od bakrenoga doba, osobito slično kao u humku kod Tivta i u grobovima u Laterzi u južnoj Italiji.⁴⁰

U nasipu humka kod Tivta, većinom u sloju paljevine ili oko spališta, nađen je »dosta velik broj poluobrađenih i dobro obrađenih kremenih alatki«, među kojima su strugači, rezači, šila (svrdla), noževi i strelice, pa jedan kameni bat od pješčenjaka i neka rombasta alatka. Pojedini kameni predmeti nalaze se i u nekim humcima u dolini Cetine.^{42a} Samo u grobu 3 u Laterzi nađeno je vrlo mnogo raznih kamenih i kremenih predmeta: valutaka, jezgri, odbitaka, noževa, strelica, strugala, zatim privjesaka, zrna, sjekira, idola i dr., dobrim dijelom vrlo sličnoga, iako mnogo siromašnijeg sastava, kao u Podvršju. Posebno je interesantno da se i u Laterzi nalaze pojedini primjerci poluvalutaka, ili odsječene polovice (dijelovi) valutaka, isto kao kod nas, ali nije poznata svrha takvih predmeta.^{42b}

⁴² Usp. o tome: M. Garašanin 1983, str. 715—718; I. Marović 1980, str. 73, 88, 90; 1984, str. 32, 48; I. Marović — B. Čović 1983, str. 166, 204; M. Parović — Pešikan — V. Trbuhović 1974, str. 130, 137, sl. 16, br. 1—15; F. Biancofiore 1967, str. 204 i d., sl. 13 i d.

^{42a} M. Parović — Pešikan — V. Trbuhović 1974, str. 130, 137, sl. 16, br. 1—15; I. Marović 1963, str. 13, sl. 4, br. 3.

^{42b} F. Biancofiore 1967, str. 246—254, sl. 13—29, poluvaluci na sl. 15, br. 11 i sl. 19, br. 16. Zadnji primjerak se smatra dijelom bojne sjekire-čekića, što nije sigurno. Slični poluvaluci nalaze se i drugdje, kao u naseobinskim naslagama u okolici Trsta, gdje se smatraju glačalima, usp.: V. Calza — D. Cannarella — S. Flego 1975, sl. 4, br. 22. Interesantno je da su takvi predmeti poznati još od ranoga neolitika, kao u Tinju iznad Biograda.

Ostala građa iz humka u Podvršju također se uklapa u ista kretanja i prostor. Već je I. Marović ukazao sažeto na osnovne probleme i svojstva kamenih štitnika za ruku ili privjesaka koji obilježavaju osobito cetinsku kulturu. Primjerak iz Podvršja ponešto i proširuje svojstva tih predmeta jer je neobično mali i nije sukladno izrađen na oba kraja (T. XXVI, 1, XLIV, 1), kako je to drugdje uobičajeno. Možemo spomenuti da nam tako mali i tako nesukladno obrađeni isti predmeti u drugim krajevima nisu dosad poznati. To donekle potvrđuje Marovićeve razmišljanja, kako to zapravo i nisu morali biti, ili ne uvijek, štitnici za ruku pri uporabi luka (*brassard*, *bracciale di arciera*, *Armschutzplatte*), kako se obično tumači namjena takvih proizvoda. U većoj količini i u raznovrsnim inačicama u našoj zemlji takvi predmeti javljaju se upravo u cetinskoj kulturi, nađeni u humcima u Obrovcu, Biteliću, Čitluku, Bisku i Ljubomiru, i to u tri osnovne inačice: izduženo zaobljeni slični elipsi ili pravokutniku sa zaobljenim ili uvučenim uzdužnim rubovima, pa s polukružno proširenim krajevima, probušeni po sredini krajeva, poput kretske vrste dvojnih sjekira, s dvije oštrice (*labrys*). Ili su neki čisto pravokutni s po dvije rupice na svakom kraju. Većinom se datiraju u 2. i 3. stupanj cetinske kulture, tj. u rano brončano doba, osobito po brončanim trokutastim bodožima i bojnim sjekirama.⁴³ Iz ostalih krajeva naše zemlje poznat je jedan primjerak iz Ražane (Anište) u zapadnoj Srbiji i jedan iz groblja u Mokrinu u Vojvodini (Banat).⁴⁴ Našem je najsličniji onaj iz Mokrina, samo je on sukladno izrađen i s jednom rupom na svakom kraju, pa primjerak iz Ljubomira, a on je dosta duži i vjerojatno bio također sukladan.⁴⁵

Slični predmeti, samo redovno čisto izduženo pravokutni, česti su i obilježavaju sve tri faze bakrenodobne kulture zvonolikih pchara u zapadanoj Europi, a s njom su rašireni i do srednje Europe, pa i u Italiji. Ponegdje se produžuju i u rano brončano doba.⁴⁶ Ponekad imaju zaobljene krajeve ili uvijene uzdužne rubove, pa po jednu ili dvije rupice na svakom kraju. U Italiji se oni javljaju u sličnim bakrenodobnim kulturama Ozieri na Sardiniji, Remedello i Polada u sjevernoj Italiji, pa u

⁴³ I. Marović 1976, str. 86, 70; 1984, str. 48, sl. 14, br. 4, sl. 15, br. 5, 6; I. Marović — B. Čović 1983, str. 198, 215, T. XXXIV, 7; B. Čović 1983, str. 165, 166, T. XX, 2; M. Milošević 1986, str. 61, br. 2.

⁴⁴ I. Marović — B. Čović 1983, str. 215; I. Marović 1984, str. 48; M. Garić 1971, T. XXI, LXXXIII, 10.

⁴⁵ M. Garić 1971, T. XXI, LXXXIII, 10; B. Čović 1983, str. 165, 166, T. XX, 2; I. Marović — B. Čović 1983, str. 215.

⁴⁶ J. Guillaime 1967, T. 16, br. 1—4, T. 27b, T. 9 (H. T.); 1974, sl. 7, br. 12; *La préhist. française*, 1976, str. 263, sl. 5, br. 21, str. 357, sl. 3b, br. 20, str. 372, sl. 4, br. 17, str. 385, sl. 5, br. 9, str. 439, sl. 4, br. 16, str. 460, sl. 1, br. 6, str. 565, sl. 2, br. 5, 6; A. Radmilli 1974, str. 405, i d., sl. 102, br. 8, sl. 103, br. 14; 1975, T. XXXVI, 14, XXXVIII, 46, XXXIX, 8 i dr.; R. Peroni 1971, sl. 20, br. 3; G. — V. Leisner 1943, T. 48, br. 10, 12; E. Sangmeister 1964, sl. 1, br. 8; R. Schreiber - Kalicz 1984, str. 137 i d., T. XXXI, 1, XL, 3, LI, 3, 4; J. Machnik 1984, str. 343 i d., T. LXXXVIII, 1, 10, XC, 17, 18, XCI, A.

kulturi Conelle u pokrajini Marche (stari Picenum).⁴⁷ S obzirom na to da u zapadnoj Europi imaju mnogo duže predaje i mnogo se ranije javljaju, a s istočne strane Jadrana, osim u cetinskoj kulturi, pojedinačno se javljaju samo u sjeveroistočnom dijelu naše zemlje, po svemu nisu prenijeti s istoka indoeuropskim seobama, najvjerojatnije su rašireni sa zapada s kulturom zvonolikih pehara na naše primorje. Na to upućuju brojni raniji utjecaji iz te kulture, s kraja bakrenoga doba, na keramici, strelicama, zlatnim proizvodima i dr., što osobito potvrđuje jedan primjerak iz pećine Orehova pejca (Caverna dei ciclami) kod Trsta, nađen u sloju s ljubljanskom kulturom kao i primjerak iz Biska kod Sinja.⁴⁸ Međutim, u kulturi zvonolikih pehara nema primjeraka sličnih kretske sijekirama. Koliko takvi primjerci i imaju izravnu vezu s istočnim Sredozemljem, teško je reći, jer ih nema na jugoistoku, kao ni na zapadu, pa je moguće da je to jedna mjesna inačica razvijena u cetinskoj kulturi. Ipak takve dvojne sijekire javljaju se kao ukras i obredni znak na keramici vučedolske kulture, gdje se najvjerojatnije raširila s egejskog područja, pa je preko vučedolske mogla utjecati na cetinsku kulturu. Opravdano je pomišljati da su ti predmeti općenito označavali jednu vrstu sjekira koje se često nalaze u obliku privjeska i kao obredni znak plodnosti još od neolitika, pa i u pogrebnim obredima.⁴⁹

U stručnoj literaturi najčešće se drži da su to bili štitnici za ruke pri uporabi luka. Pojedini pisci zastupaju mišljenje da su to bili privjesci, što je za neke primjerke u cetinskoj kulturi Marović uglavnom i dokazao, kao za jedan primjerak iz Obrovca, koji se najvjerojatnije koristio na vratu obješen o zlatnoj žici, jer su nađeni zajedno u grobu s brončanim bodežom. Zato što se zlatu pridavala nadnaravna magična moć, Marović je ujedno upozorio da su ti privjesci predstavljali poseban apotropejski znak i zaštitu od zlih sila, ili su, uz to, s obzirom na to da se nalaze zajedno s bodežima, noževima ili sijekirama, označavali poseban istaknuti društveni položaj pokojnika, ili plemenske prvake.⁵⁰ Svakako, svi nisu služili kao štitnici za ruke, pa ni naš primjerak jer je premali i nije sukladno obrađen, pa što na jednom kraju ima dvije, a na drugom jednu rupicu, pa se nije mogao u tu svrhu dobro ni koristiti. Osim toga, ponegdje, kao u pećini Usson u Francuskoj, 7 primjeraka takvih predmeta nanizano je u okviru jedne ogrlice,⁵¹ ili su pojedini slični predmeti u Italiji i zapadnoj

⁴⁷ A. Radmilli, sp. dj. u bilj. 46; B. E. Barich 1971, str. 178, sl. 18; R. Peroni 1971, sl. 20, br. 3.

⁴⁸ Usp. o tome: S. Batović 1975, str. 113—119, sl. 28, br. 5; 1985, str. 295—299; Š. Batović — S. Kukoč 1987, str. 62—63, sl. 2, br. 1; I. Marović — B. Čović 1983, str. 228—229; A. Milošević — B. Govedarica 1986, str. 63 i d.; A. Milošević 1986, str. 61, sl. 2.

⁴⁹ Usp. A. Stipčević 1981, str. 96—99; N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović 1979, str. 451; R. Peroni 1971, sl. 42, br. 16.

⁵⁰ I. Marović 1976, str. 70; 1984, str. 48; I. Marović — B. Čović 1983, str. 215.

⁵¹ J. Guilaine 1967, T. 9 (H. T.).

Europi probušeni samo na jednom kraju, pa je očito da su služili kao privjesci.⁵²

Prstenasti koštani privjesak iz Podvršja (T. XXV, 13, XLIII, 10) nema, koliko znamo, zasad sličnosti ni u cetinskoj kulturi, ni na ostalom prostoru Jugoslavije. Potpuno isti predmeti česti su u južno ruskoj kurgan-kulturi ranoga brončanog doba, većinom od kosti, rjeđe od bakra i jantara, zatim oko Baltičkoga mora, najčešće od jantara i u srednjoj Europi od kosti. U to se uključuju dijelovi Rumunjske i Mađarske.⁵³ Nema sumnje da je primjerak iz Podvršja oblikovno i podrijetlom vezan s tim područjima, pa su najvjerojatnije takvi predmeti prošireni na prostor naše zemlje zajedno s drugim stepskim indoeuropskim utjecajima s istoka. Zato valja vjerovati da će se oni naći u većem broju u našoj zemlji. Ponajprije su oni označavali sunčani znak u okviru vjerskih nazora i magijskih radnji, što se nastavlja u kasnijim fazama.⁵⁴

Slične ili iste sročike kremene strelice (T. XXV, 12, XLIII, 8), ili slične inačice bez trna, česte su i na istoku i na zapadu još od kraja neolitika. Kod nas se nalaze u bakrenu i rano brončano doba. Mogle su se razvijati tijekom bakrenoga doba i na našem primorju, osobito u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji gdje su dosta česte, osobito pojedine inačice, kakvih drugdje nema. S popratnom građom cetinske kulture nađene su u Islamu Grčkom. Zato je zasad teško jasno ustanoviti koliko su takve strelice, ili njihove pojedine inačice nastale na ovom tlu, ili su poprmljene preko stepskih seoba s istoka, ili preko sjeverne Italije iz kulture zvonolikih pehara. Najsličnije se kod nas nalaze u Islamu Grčkom, u Loparu na Rabu i u više nalazišta oko Trsta, u Sašincima u Srijemu, a vani u kulturi Polada u sjev. Italiji.⁵⁵

Zemljane posude iz humka u Podvršju imaju dijelom svojstva jadranske inačice ljubljanske kulture ili prvoga stupnja cetinske kulture, nešto su izrazitije sličnosti s 2, a najbliže u 3. stupnju cetinske kulture. Neke iste pojave raširene su na većem prostoru uzduž ili u pozadini našega primorja.

Najčešće sličnosti iz 1. stupnja cetinske kulture, ili iz jadranske inačice ljubljanske kulture kasnoga bakrenog doba, nalaze se među građom

⁵² J. Gullaine 1967, T. 16, br. 5; A. Radmilli 1974, sl. 100, br. 5; 1975, T. XXXIV, 4, XXXVII, 29; R. Peroni 1971, sl. 22, br. 11, sl. 41, br. 29, sl. 42, br. 16, sl. 51, br. 27, 28, sl. 69, br. 46, 47, T. III, 5; P. Biancofiore 1967, sl. 20, br. 10, 14, 16, sl. 23, br. 1—4, 9, 11, 12, sl. 27, br. 4.

⁵³ Usp. M. Gimbutas 1965, str. 35—39, sl. 6, 7, br. 1, 2, sl. 8, br. 1, sl. 9, br. 1, T. 5, br. 11, 16, 17, T. 6, br. 1, karta rasprostranjenosti na sl. 5.

⁵⁴ M. Garašanin 1983, str. 797—798, T. CXI, 4, 14; A. Stápcević, 1981, str. 16 i d., T. IV, 1 i dr.; K. Vinski — Gasparini 1973, T. 48, br. 30.

⁵⁵ Usp. Š. Batović 1985, str. 296; 1987, str. 156—157, sl. 6, br. 2; D. Gačić 1988, str. 55, sl. 3, 4; B. Lonza 1977, T. VII, 4, 5; D. Cannarella — A. Gerdina — L. Keber 1975, sl. 3, br. 10; B. E. Barich 1971, str. 77 i d., sl. 13, br. 3, 4; A. D. Castillo 1954, sl. 456, br. 4, i dr.

iz pećine Škarin samograd, zatim iz vrtače I. u Otišiću, iz grobnih humaka u Dragoviji kod Vida i s Velike gradine u Varvari. Pojedinačne iste pojave i svojstva raširene su i na nizu drugih malazišta, osobito u dolini Cetine, ali i uzduž cijele naše obale.

U pećini Škarin samograd iste su loptaste ili jajolike posude i poluloptaste zdjele s prstenastim odebljanjem oboda izvana, ili izvana i iznutra, zatim jajolike posude s plastičnim obručem i otiskom prsta ispod oboda, jajolike posude s malo naznačenim vratom i s nazubljenim rubom oboda, pa loptasti vrčevi s cjevastim vratom.⁵⁶ U Podvršju nema nekih oblika i ukrasa, osobito vrpce ispunjene ubodima, ili ukras izveden kotačićem, pa ukras bradavicama.

Iz vrtače u Otišiću iste su pojave također prstenasto odebljani rubovi oboda poluloptastih zdjela, ili prošireni, zadebljani i zaravnjeni obodi poluloptastih ili stožastih zdjela, pa plastično zadebljani rubovi oboda izvana ili uz obod, s ubodima, otiskom prsta ili nazubljenjima stožastih ili jajolikih posuda, slične posude bez zadebljanja, također s ubodima po obodu, stožaste zdjele s proširenim zadebljanjem i zaravnjenim obodom, ili takve zdjele s proširenim obodom prema unutra, samo su u Podvršju bez ukrasa ili se on razlikuje, pa prstenaste ručice ukrašene ubodima. U tom nalazištu možda su od sličnih loptastih posuda s niskim cjevastim vratom i ulomci posuda iz Podvršja ukrašeni okomitim nizom udubljenih crta, ali ovdje nije prepoznatljiv oblik. Zajednička im je i barbotin-tehnika ukrašavanja.⁵⁷ U Otišiću je općenito mnogo bogatiji ukras kojega većinom nema u Podvršju, osobito ukrasa izvedenog kotačićem i otiskom konopca, pa nizova uboda vrste zvonolikih pehara i dr., ili izrazitih za ljubljansku kulturu, a nema ni pojedinih oblika, kao loptastih posuda, ili poluloptastih zdjela sa stožastom nogom, kao što nisu dokumentirane ni loptaste posude s niskim cjevastim vratom, pa ni ušice.

Najslabiji ili gotovo istu sliku keramike pružaju nalazi iz humaka I i B s položaja Ograde u Dagoviji kod Vida (Narona), osobito po većini istih oblika i vrlo oskudnom ukrasu. Najveća količina posuda potpuno je ista, kao stožaste zdjele i jajolike posude s prstenasto odebljanim obodima izvana, ponekad s ubodima, ili narezima, zatim plastični obruči ispod oboda s istim ukrasom, ili takva rebra na posudama, zatim stožaste zdjele s proširenim i zaravnjenim obodom, loptaste posude s cjevastim ili stožastim vratom i prstenastim iksasto suženim ručicama, bradavičaste ručice, zatim barbotin-ukras, a ponekad i ukras trokutastim ubodima.⁵⁸ Razlikuju se samo po pojedinim velikim jajolikim posudama sa stožastim dnom, po jednoj bogato ukrašenoj zdjeli geometrijskim uzorcima u tehnici uboda i otiska konopca, pa jednoj loptastoj zdjeli s niskim cjevastim vratom,

⁵⁶ I. Marović — B. Čović 1983, sl. 14, br. 1—5, T. XXVIII, 3, 8.

⁵⁷ A. Milošević — B. Govedarica 1986, str. 59 i d., T. I, 1, 3, 4, T. II, 1—4, T. VII, 1—3, 5, T. VIII, 5, 6, T. X, 3, T. XII, 1, 2, 4, 7, 8, T. XIII, 1, 3, 5—7, 11.

⁵⁸ I. Marović 1980, str. 64 i d., sl. 25, 29, 45; I. Marović — B. Čović 1983, T. XXXI, 2, 3, 5, 68—11; B. Govedarica 1987, str. 61 i d., sl. 6, br. 1, 2, 5, 6.

kakve u Površju nisu otkrivene.⁵⁹ Osim toga, u Dragoviji nema nekih pojava u Podvršju, kao s obje strane prstenasto zadebljanih oboda, proširenih oboda prema unutra, potkovastih ručica, posuda s cjevastim nogama, uzdužno udubljenih ručica i nekih drugih pojedinosti. Interesantno je što u tim humcima u Dragoviji nedostaje vrlo bogati ukras i niz inačica oblika iz vrtače u Otišiću, iako se datiraju uglavnom u isto vrijeme, u fazu A - 1, po Marović - Čović.⁶⁰ To svakako upućuje na očite kulturne pa i određene vremenske razlike među njima.

Veći broj istih, osobito oblikovnih pojava, javlja se u prvom sloju (A - 1), također iz kasnoga eneolitika, na Velikoj gradini u Varvari u sjeverozapadnoj Hercegovini. Najčešće su sličnosti jajolike posude s prstenasto odebljanim obodom izvana, zatim poneke poluloptaste zdjele s odebljanjem oboda iznutra, vrčevi s nešto naglašenim vratom i razvrćenim obodom, pa loptaste posude sa stožastim vratom i poneke uzdužno udobljene prstenaste ručice, zatim čest barbotin-ukras, kakav je u Podvršju dosta rjeđi.⁶¹ Na toj gradini ima i niz različitih pojava, u prvom redu ukras posuda, pa i više oblika, što je razumljivo s obzirom na to da taj sloj ima dosta ranijih svojstava. Više istih pojava javlja se u kasnijim slojevima u Varvari.

Pojedina ista svojstva nalaze se u prvom stupnju i na ostalom prostoru cetinske kulture, kao u dolini Cetine u Cetini i Čitluku, ali i na Glasincu, npr. posude ukrašene plastičnim rebrom ispod oboda i s otiskom prsta, posuda s cjevastim ili stožastim vratom, ili stožaste posude sa zadebljanim i proširenim obodom prema unutra, samo su ukrašene otiskom konopca.⁶²

U sjev. Dalmaciji dijelom se podudara građa iz humaka u Vrsima, samo se u njima nalaze izrazitija svojstva ljubljanske kulture i zvonolikih pehara. Pojedine iste pojave nalaze se u Vaganačkoj pećini u Velebitu, datirani u bakreno i rano brončano doba, kao neki oblici, prstenasto zadebljan obod, ukras rebrima, otiskom prsta, nizovima uboda ispod oboda.^{62a}

U 2. stupnju cetinske kulture (A - 2), iz radnoga brončanog doba, građa ima također veću količinu bližih sličnih ili istih svojstava na posudama kao u Podvršju. Pojedine iste pojave nalaze se i na širem području od Jadrana do istočne Bosne, kao u pećini Škarin samograd, Cetini, Čitluku, Dragoviji, Varvari, Sovićima, Nečajnom, Ljubomiru, na gradini Pod kod Bugojna i na Glasincu. U sjev. Dalmaciji ista keramika nalazi se u humku u Erveniku i dijelom u humcima 2 i 4 u Zatonu kod Nina.

⁵⁹ I. Marović 1980, sl. 26—28; I. Marović — B. Čović 1983, T. XXX, 4, 7.

⁶⁰ I. Marović — B. Čović 1983, str. 196—197.

⁶¹ B. Čović 1978, str. 16 i d., sl. 2, 4, 6—9, T. I, 2, 5, II, 6, VII, VIII, 13, XIII, 1, 8, 14.

⁶² I. Marović — B. Čović 1983, sl. 13, br. 2, T. XXX, 12, 13, XXXII, 1, 10.

^{62a} S. Forenbaher — P. Vranjicam 1985, str. 9 i d., T. 4 D, br. 16, 17, T. 6, br. 4, 5, 12.

U 2. stupnju veze s ostalim prostorom cetinske kulture zapravo su manje brojne, osobito po rjeđoj pojavi prstenastih odebljanih oboda, ukrasa ubodima, plastičnim rebrima ili obručima i dr., ali su dijelom izrazitiji, ponajprije po oblicima, u prvom redu sstožastim zdjelama sa zadebljanim i zaravnjenim obodom i po posudama s cjevastim ili stožastim vratom.⁶³ Međutim, u ovom stupnju na ostalim nalazaštima posude su ukrašene mnogo bogatije i češće nego u Podvršju. Zato se u ukrašavanju rijetko podudaraju. Tako je isti ukras s dva niza uboda na zaravnjenom obodu stožaste zdjele iz Cetine, na kojoj je vjerojatno sličan i V ili cik-cak ukras,⁶⁴ ili obrublivanje iksastih ručica crtom, kao iz Cetine i Čitluka.⁶⁵ Ponekad se nalaze i isti trokutasti ubodi, ali nije sigurno jesu li u Podvršju oni oblikovali i iste ili samo neke slične uzorke, osim jednoga ulomka s dva niza takvih uboda ili lažnom cik-cak vrpcom na proširenom obodu odozgo (T. XXIX, 8), iz Cetine i Škarin samograda, ili jednoga s nizom takvih uboda ispod ručice (T. XXXVIII, 5), kao s Glasinca, jer su sačuvani u sitnim ulomcima.⁶⁶ Ima i nekih drugih općih podudarnosti, kao pojedine prstenaste ručice udubljene ili s brazdom uzdužno (T. XXXVIII, 9), ili s jezičastim ili sjekirastim produžetkom na vrhu (T. XXXIX, 1—3), npr. s Velike gradine u Varvari, na istim posudama s nazubljenim rubom, pa i s gradine Pod.⁶⁷ U Varvari se javljaju bradavičaste i potkovaste ručice s otiskom prsta, kao ponekad i u Čitluku, ili u Sovićima.⁶⁸ Keramika iz humka u Erveniku ima potpuno ista svojstva kakva se nalaze u Podvršju, kao jajolike i loptaste oblike s cjevastim vratom, iksaste ručice obrubljene crtom, pa rebra s otiskom prsta, samo nije sigurno jesu li tu nalazi iz 2. stupnja, kako to predlažu Marović i Čović, ili iz 3. stupnja, upravo zbog nedostatka nekih izrazitijih svojstava 2. stupnja cetinske kulture u oba nalazišta.⁶⁹ Naime, očito je da u Podvršju, a pogotovo u Erveniku, nedostaju vrlo bogati i temeljni uzorci 2. stupnja te kulture.

Keramika iz Podvršja dobrim dijelom odgovara keramici 3. stupnja (A-3) cetinske kulture, kakva se nalazi osobito u Škarinu samogradu, Sovićima, Nečajnom, na Velikoj gradini u Varvari i na Podu, pa najvjerojatnije i spomenutoj iz Ervenika, pa u drugim nalazištima, osobito po

⁶³ I. Marović 1980, sl. 11, 12, 13, br. 1, 2, 4; I. Marović — B. Čović 1983, sl. 14, br. 7, 9, sl. 15, br. 4—10, T. XVI, 9, XXIX, 2—4, XXXII, 8, 9, 11, 12; B. Čović 1978, T. XX, 4, 9.

⁶⁴ I. Marović 1976, T. III, 3, 9, 10, VI, 6; 1984, sl. 12, br. 1; I. Marović — B. Čović 1983, sl. 15, br. 5, T. XXXII, 11.

⁶⁵ I. Marović 1976, T. VI, 3, VII, 1, XIII, 3; 1984, sl. 12, br. 3, sl. 13, br. 1, sl. 17, br. 3; I. Marović — B. Čović 1983, sl. 15, br. 10, T. XXXII, 3, 12.

⁶⁶ I. Marović 1976, T. III, 4, V, XIII, 2, 3 i dr.; 1984, sl. 11, 13, br. 1, 3; I. Marović — B. Čović 1983, sl. 15, br. 6, 11, 13, T. XXVII, 2.

⁶⁷ B. Čović 1978, str. 55, sl. 13, T. XX, 16; 1983, T. XXIII, 7, 9, XXXIII, 7.

⁶⁸ B. Čović 1978, T. XVI, 1980, T. IV, 1, VI, 1; I. Marović — B. Čović 1983, T. XXI, 6, XXXII, 1; I. Marović 1984, sl. 17, br. 4.

⁶⁹ W. Buttler 1932, str. 354 i d., sl. 3, br. 1—3; usp. I. Marović — B. Čović 1983, str. 197.

vrlo oskudnom ukrasu i pojedinim oblikovnim svojstvima. Najčešće su takve pojave posude s prstenastim zadebljanjima s obje strane oboda, ili po oblicima stožaste zdjele s proširenim zaravnjenim obodom, kakvi su vrlo česti npr. u Varvari, pa i pojedine posude s prstenastim odebljanjem samo izvana, što se nastavlja još iz 1. stupnja, a iste posude odebljana oboda i s potkovastim ručicama, pa češća pojava prstenastih uzdužno udubljenih ručica nalaze se i na Podu.⁷⁰ Slične posude sa zaravnjenim i zadebljanim obodom poznate su i s više drugih nalazišta, kao iz Škarina samograda i Ljubomira, pa i primjerci ukrašeni trokutastim ubodima, zatim u Sovićima, gdje se nastavljaju i posude s cjevastim vratom.⁷¹ U Varvari se javljaju i slične posude s prstenastim ili niskim cjevastim vratom i s prstenastim ručicama koje spajaju obod s ramenom, pa jezičasto na vrhu produžene ručice poznate i iz Nečajnog, Sovića, Ljubomira, Škarin samograda i Stankovaca,⁷² kao jedna takva posuda s vratom i 3 ručice s jezičastim produžetkom iz Podvršja. Ipak u Podvršju nema niza oblikovanih i ukrasnih svojstava kakvi se javljaju u 3. stupnju. U Podvršju su, po tome, rijetke prstenaste ručice sa sjekirastim, jezičastim, trokutastim ili bradavičastim produžetkom na vrhu (tri), a osobito nedostaju trokutaste ručice, zatim ukras izrazit na vrsti litzen keramike, ili ukras otiskom omotane niti ili brazdanjem, koji se javljaju u pojedinim krajevima, osobito u Hercegovini i srednjoj Bosni. Stanje u Podvršju najviše odgovara svojstvima završnoga dijela same cetinske kulture, kada se krajem ranoga brončanog doba naglo smanjuje prisustvo izrazitih, naročito ukrašenih oblika cetinske kulture, prije nego su se pojavili novi elementi koji će obilježavati srednje brončano doba, kako su zapazili Morović i Čović.⁷³

U više neistraženih nalazišta u sjev. Dalmaciji otkriveni su pojedini isti elementi, osobito u Islamu Grčkom, npr. ukras otiskom prsta, plastičnim rebrima, nizovima trokutastih i drugih otisaka i uboda, iksaste ručice omeđene crtom i pojedini oblici, ali se u Islamu nalazi i niz različitih, većinom ranijih pojava. U pećini Stubica su poznate jajolike posude s plastičnim rebrima s otiskom prsta ispod oboda, pa posude s naglašenim vratom, ali se tu nalaze i sjekirasto ili jezičasto produžene ručice, kao i u Stankovcima gdje ima i ranijih pojava s kraja eneolitika, ali i posuda s potkovastim ručicama. S gradine Mali Smiljevac u Gornjoj Jagodnji i iz Tinja poznate su pojedine poluloptaste zdjele s proširenim zaravnjenim obodom.⁷⁴ Česte su uzdužno udubljene ručice, ili jezičasto produžene ručice, ali u okviru kasnijih pojava.

⁷⁰ B. Čović 1978, sl. 20, 21, T. XXI, 5, XXII, 4, 5, XXIII, 4, 6—8; 1985, T. VI, 9—12, 15; I. Marović — B. Čović 1983, str. 173 sl. 11, br. 6, 10, T. XXI, 7, 8, XXIV.

⁷¹ B. Čović 1980, sl. 3, br. 4, 5; 1980a, T. I, 5; 1983, T. XX, 6; I. Marović — B. Čović 1983, T. XVIII, 11, T. XX, 6, T. XXIX, 6, 12.

⁷² B. Čović 1978, T. XXIV, 3, XXV, 1, 5, XXVII, 5, a češće su kasnije u srednje brončano doba, kao T. XXX, 4 i d.; 1983, T. XV, 5, XVII, 2, XIX, 6, XX, 4, XXI, 8; I. Marović — B. Čović 1983, T. XXIX, 13.

⁷³ I. Marović — B. Čović 1983, str. 138 i d., 198, 200.

⁷⁴ B. Čović 1983, T. XV; Š. Batović 1985, str. 296—299; A. Milošević — B. Govedarica 1980, str. 64—65.

Izvan prostora cetinske kulture pojedine sličnosti sadrži jadranska inačica ljubljanske kulture, kao oko Trsta posude s plastičnim rebrima ili nizovima uboda ispod oboda, pa pojedine posude s cjevastim ili stožastim vratom i iksastim ručicama obrubljenim crtom cetinske vrste i dr.,⁷⁵ pa Vlaška pećina kod Krmpota blizu Senja, iz koje su poznate posude s barbotin-ukrasom i posude s cjevastim ili s naglašenim vratom i razvrćenim obodom, pa po sredini sužene ručice i jezičasto produžene ručice, ali nema drugih izrazitih svojstava cetinske kulture, već prevladavaju mlade pojave, vjerojatno srednjega brončanog doba.⁷⁶ Pojedina ista svojstva ima i keramika u sloju VI. u pećini Odmut u sjevernoj Crnoj Gori, kao jajolike posude s odebljanim obodom izvana, ili s plastičnim rebrom s otiskom prsta i s ubodima ispod oboda i po vratu.^{76a} U ranoj vinkovačkoj kulturi (stupanj A) podudaraju se barbotin ukras, vrčevi s cjevastim, vratom, a pogotovo poluloptaste zdjele s istim trokutasto zadebljanim obodom. (T. XXVIII, 1—3).^{76b}

Po svemu, kulturni ostaci iz humka u Podvršju dio su cetinske kulture.

Takva analiza očito ukazuje na neke još nejasne i neriješene ili nedovoljno razjašnjene probleme oko odnosa i položaja pojedinih kulturnih skupina, faza i stupnjeva razvoja kulture na prostoru zapadnog Balkana i našega primorja, osobito odnosa jadranske inačice ljubljanske kulture i početnoga stupnja cetinske kulture. Ponajprije nije sasvim razjašnjeno pitanje koliko su te dvije pojave istovremene ili se nastavljaju jedna na drugu, odnosno jesu li one jedinstvena pojava iz koje se razvio klasični ili 2. stupanj cetinske kulture, ili je jadranska inačica poslužila kao jedna od osnova u razvoju 1. stupnja cetinske kulture? Pored toga, nije još dovoljno jasna ni prostorna podjela, pa ni podjela cetinske kulture: koliko je ona jedinstvena ili se dijeli na više inačica ili pak skupina? Nije pouzdano ni datiranje pojedinih nalazišta, odnosno trajanje kulture pojedinih nalazišta, jer su pojedina svojstva trajala dugo vremena, pa i kroz nekoliko stupnjeva i faza. Zato se i u Podvršju nalaze pojedine pojave koje su općenito različite starosti, ali se po stupnjevima i nalazištima javljaju u različitom odnosu i količini, odnosno traju duže vremena kroz više stupnjeva. Nejasan je, nadalje, dijelom i sadržaj 3. stupnja, kako su ga izdvojili Marović i Čović, jer on sadrži dosta novih

⁷⁵ A. Radmilli 1974, str. 469, sl. 104, br. 3, 10; B. Lonza 1975, str. 49 i d., sl. 3, br. 1—3, 21, sl. 4, br. 3, 6, 10, sl. 7, br. 5, 7, 9; D. Cannarella 1975, str. 71 i d., sl. 4; D. Cannarella — A. Gerđina — L. Keber 1975, str. 131 i d., sl. 2, br. 4, 13; V. Calza — D. Cannarella — S. Flego 1975, str. 85 i d., sl. 3, br. 10.

⁷⁶ V. Mirosavljević 1974, str. 266, sl. 1, br. 1, 3—5, 8, sl. 2, br. 1; S. Dimitrijević 1982, str. 36, sl. 7; S. Forenbaher 1987, str. 66—67; sl. 3, br. 1, 2.

^{76a} Č. Marković 1974, T. IV, 2, 8, 10; 1985, str. 42—43, T. XXVII, 3, 6, 7, T. XXVIII, 13, 5, T. XXIX, 1.

^{76b} S. Dimitrijević 1982, str. 13, 14, sl. 5, br. 1, 2, T. 4, br. 1, 2, 5, 6, T. 3, br. 1—5, T. 6, br. 3, 4, 7, 8, sl. 5, br. 1, 2; N. Tasić 1984, str. 15 i d., T. I, 5, II, 1, 2, 6, 7, 10, 11, IV, 8, 12.

elemenata koji postaju osnova srednjega brončanog doba, a ne samo završni dio ranoga brončanog doba.

Dijelom su ista pitanja nedavno postavili A. Milošević i B. Govedarica pri obradi građe iz vrtače u Otišiću i, uz ostalo, opravdano zaključili da to nalazište, kao dosad najbogatije i najčišće nalazište jadranske inačice ljubljanske kulture datira u završni dio eneolitika, ranije od cetinske kulture ili da prethodi cetinskoj kulturi, što su i ranije isticali neki pisci, nasuprot S. Dimitrijeviću koji ih smješta istovremeno, u rano brončano doba.⁷⁷ Nakon te spoznaje, iz toga proizlazi pitanje potječe li početni ili 1. stupanj cetinske kulture također s kraja eneolitika, kako ga datiraju Marović i Čović, ili on označava novo oblikovanu kulturu pojavu s početka brončanoga doba, s čime, čini se, treba ozbiljno računati. U tom smislu unaprijed valja voditi više računa o izdvajanju čiste faze i kulture koja sadrži miješane elemente ljubljanske i kulture zvonolikih pehara s kraja eneolitika na našem primorju i odvajati je od predaja i pojedinih svojstava te kulture i faze naslijeđenih u cetinskoj kulturi. Smatramo teorijski razumljivim njen razvoj uobičajen u pojedinim prapovijesnim fazama, od početnog stilski neprepoznatljivog i neizrazitoga stupnja, na početku novoga samosvojnoga brončanog doba, iz heterogenih elemenata bakrenodobnih kultura, preko 2. stupnja obilježnog najvišim razvojem, izrazitostima i posebnostima, pa njeno opadanje u 3. stupnju i zamiranje kao snažne kulturne individualnosti.

Zato je kao zbiljsko teško opravdati i prihvatiti dvojnost 3. stupnja, po Marović - Čović, na prijelaz iz ranoga u srednje brončano doba, pa njegov miješani sadržaj s izrazitostima srednjega brončanog doba. To jasno pokazuje humak u Podvršju i Erveniku, a donekle i građa iz Islama i dr., u kojima osim izuzetno nekih, nema izrazitih svojstava srednjega brončanog doba, osobito ručica. Unaprijed svakako valja nastojati stratigrafski i tipološki razdvajati te dvije cjeline, jednu vezanu uz cetinsku kulturu ranoga i drugu posebnu kulturu srednjega brončanog doba. Po svemu se čini, a to se i teorijski nameće, da je cetinska kultura u početku bila lišena skupnih izrazitih svojstava završne faze eneolitika ljubljanske i svojstava zvonolikih pehara, a na završetku razvoja bez izrazitih posebnosti srednjega brončanog doba i da je razvojno cetinska kultura u cijelosti obuhvaćala isključivo rano brončano doba.

Čini nam se korisnim na kraju i u vezi s onim što smo rekli još istaći neke podatke o podrijetlu pojedinih važnijih kulturnih pojava iz humka u Podvršju i njihovu odnosu prema pojedinim drugim kulturama, iako se to općenito odnosi na cijelu cetinsku kulturu, pa i šire prostore, o čemu ovdje cjelovitije nema potrebe raspravljati, ili je to dijelom već poznato i učinjeno na drugom mjestu, osobito u ukupnom prikazu u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* 1979. i 1983. g. Time je, nadamo se,

⁷⁷ A. Milošević — B. Govedarica 1986, str. 69—70; Š. Batović 1975, str. 113—119; B. Čović 1983, str. 111—112; S. Dimitrijević 1967; 1979, str. 313, 378—379; usp. i B. Teržan 1987, str. 171—172; S. Gabrovec 1987, str. 388—391.

moguće bolje osvijetliti i razumjeti ne samo položaj i svojstva kulturnih ostataka u Podvršju, nego i razvoj cijele cetinske kulture, sadržaj i pravce njena usmjerenja, ali i opći razvoj u bakreno i u rano brončano doba u našoj zemlji.

Pri tome na prvom mjestu valja napomenuti, što u stručnoj literaturi nije dovoljno istaknuto, da, iako posredno, temeljna svojstva cetinska kultura dobrim dijelom baštini iz badenske kulture, kako je to za razvoj u sjevernoj Hrvatskoj dobro uočio i obrazložio S. Dimitrijević, gdje se isti badenski elementi preko vučedolske neprekidno prenose do vinkovačke kulture ranoga brončanog doba.⁷⁸ U odnosu na naše primorje i prostor cetinske kulture, isti su elementi prenijeti dijelom preko kasno-vučedolskoga prodora i inačica u Bosni, a dijelom preko ljubljanske inačice ili kulture uzduž istočne jadranske obale. Uglavnom nema sumnje da je badenska kultura prenijela način sahranjivanja pod humcima, odnosno način gradnje humaka, preuzet od doseljenih skupina s istoka, pored kosturnog sahranjivanja, pa spaljivanje pokojnika, prenijeto s juga i jugoistoka, ili biritualno sahranjivanje pokojnika, zatim obrede razbijanja poasuda i rasipanje po humku, kao i pogrebno žrtvovanje životinja ili njihovih dijelova.⁷⁹ Nadalje, iz badenske kulture baštinjene su jajolike i stožaste posude ukrašene barbotin-tehnikom, plastičnim rebrima uz obod ili ispod oboda, obično s otiskom prsta, urezani ili udubljeni cik-cak uzorci, pa vjerojatno i složaji ukrasa izvedenog ubodima i urezivanjem.⁸⁰ U badenskoj kulturi javljaju se i neke iste pojedinosti, kao način izvođenja kosih uboda.⁸¹

Vučedolska kultura preko svojih kasnih inačica prenijela je ne samo te badenske elemente, nego i brojna svoja dostignuća, bilo preko Bosne, ili preko ljubljanske kulture, kao gradnju podloge za polaganje grobova u humak, pa osobito loptaste posude s cjevastim ili stožastim vratom i poluloptaste ili stožaste zdjele s odebljanim i zaravnjenim obodom,⁸² što su postali osnovni oblici i svojstva cetinske kulture. Izravne utjecaje vučedolske kulture zasad ovdje nije moguće izdvojiti, osim, možda, poluloptaste zdjele s cik-cak ukrasom po obodu iz Tinja, poput primjeraka zapadnobosanske inačice.⁸³

⁷⁸ S. Dimitrijević 1979, str. 201 i d., 285 i d.; 1982; usp. i N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović 1979, str. 445—447, 452—453; N. Tasić 1967, str. 20—21, 29, 59—60; A. Benac 1979, str. 18 i d.

⁷⁹ S. Dimitrijević 1979, str. 201—205, 285—286; N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović 1979, str. 444—447, 451—452; N. Tasić 1967, str. 20—21, 29, 59—60; 1985, str. 57 i d.

⁸⁰ S. Dimitrijević 1979, str. 205—212, sl. 6, br. 2, 5, sl. 7, br. 1, 2, T. XXII, 1, 3, 8 i dr.; B. Čović 1978, str. 50.

⁸¹ S. Dimitrijević 1979, T. XXIII, 10, i dr.

⁸² Usp. S. Dimitrijević 1967; 1977—78; 1979; N. Tasić 1967, str. 59—60; N. Petrić 1978, str. 447, 453; 1978—79, str. 223, 224; N. Tasić 1985 str. 58.

⁸³ S. Dimitrijević 1979, str. 309, 379, T. XXXVI, 2; usp. i 1956, T. V, 30; A. Benac 1980, str. 18 i d.; 1980a.

U ljubljanskoj kulturi neke su od tih pojava još dalje razrađene i umnožene, ili je ona preuzela i neke nove pojave, pa su odatle preuzete u još većem broju, kao loptaste posude s niskim cjevastim ili stožastim vratom, jajolike posude s naglašenim vratom i prstenastim odebljanjem oboda izvana, ili općenito odebljanje oboda izvana, često ukrašeno ubodima, ili sam ukras nizom uboda, ili otiskom prsta ispod ili do oboda, pa vrčevi s niskim stožastim vratom i s jednom okomitom ručicom koja spaja obod s ramenom posude i dr.,⁸⁴ pored niza drugih općih svojstava, osobito u ukrašavanju, od kojih neki potječu iz kulture zvonolikih pehara, kao s otiskom konopca, naizmjeničnim ubodima i dr., što su postali opća svojina kasnoga eneolitika na našem primorju, pa su neki prenijeti u cetinsku kulturu. Ti su elementi izravno prenijeti preko jadranske inačice te kulture i bili jedna od osnova u razvoju cetinske kulture.

Blíže izravne ili izrazite predaje iz kulture zvonolikih pehara u Podvršju nemaju više odtaza. Pored izduženoga kamenog privjeska, upadljive su sličnosti među njima i poluloptaste zdjele, te osobito posude ukrašene rebrima uz obod ili ispod njega, ili s dva takva obruča, odnosno izvana odebljanoga pa i nazubljenoga oboda, kakve su posebno česte u zadnjem, IV. stupnju te kulture, u rano brončano doba,⁸⁵ ali je teško ustanoviti koliko su to plod veza te i cetinske kulture, ili ranije predaje s kraja eneolitika. Možda su s tim utjecajima sa zapadnoga Sredozemlja preuzete i grobne škrinje od ploča ili kamenja, prema tamošnjoj dolmenskoj vrsti grobova.

Nema nikakvih predaja prethodne brijunske ili nakovanske, ni lasinjske kulture, kakve se pojedinačno nalaze u nekim drugim nalazištima, kao u Islamu Grekom, što će biti vjerojatno ranije pojave, osim iksastih i obrubljenih velikih prstenastih ručica.⁸⁶

Iz rane vinkovačke kulture najvjerojatnije su preuzeti, ako ne vrčevi, svakako zdjele s trokutastim odebljanjem oboda.

Posebno su interesantne veze s Italijom, zbog trajnih dodira i prijenosa dobara između dviju jadranskih obala. Pored spomenutih veza preko kulture zvonolikih pehara i sličnih kamenih privjesaka, u ovom razdoblju općenito se sličnosti među njima u keramici ograničavaju na neke opće pojave u oblicima, kao vrčeve s naglašenim vratom, stožaste posude sa sjekirastim, jezičastim i sličnim produžetkom uzdužno udubljene ručice, a od ukrasa na plastične obruče, složene uzorke crta i

⁸⁴ Usp. apr. P. — J. Korošec 1969, T. 8, br. 4, 5, T. 12, br. 6, T. 20, br. 7, T. 22, br. 2, 5, T. 24, br. 6, T. 62, br. 1, 9, T. 63, br. 4, T. 64, br. 1, 5, T. 65, br. 2, T. 66, T. 145 i dr.; Z. Harej 1986, T. 3, br. 14, 15, T. 4, br. 2, T. 10, br. 19, T. 13, br. 1, 4, T. 14, br. 4, T. 15, br. 8, 9, 22.

⁸⁵ J. Guillaudne 1967, T. 22, br. 3—7, T. 27; 1972, sl. 8, sl. 15, br. 6, 8, sl. 36; *La préhist. française*, 1976, str. 460, sl. 1, br. 3—5; usp. S. Batović 1975, str. 113—119.

⁸⁶ S. Batović 1975, str. 102; 1985, str. 297—299; Š. Batović — J. Chapman 1986, str. 53; S. Dimitrijević 1979, str. 377.

uboda i dr.⁸⁷ Oba područja najuže vezuju iste ručice s produžecima, osobito u jadranskom dijelu srednje Italije, kod nas vjerojatno preuzete iz Italije gdje su ranije i mnogo raznolikije, pa brončani trokutasti bodeži koji su bez sumnje uvoženi također iz Italije. Obratno, s istočne strane Jadrana, pored nekih utjecaja kasnovučedolske ili ljubljanske kulture, koliko je dosad poznato, izravno su izvezene iz cetinske kulture samo dvije posude s cjevastim vratom nađene u grobovima u Laterzi kod Taranta u južnoj Italiji.⁸⁸ U odnosu na humak iz Podvršja podsjećaju, osobito grobovi iz Laterze, pored mnogo keramike i druge građe, posebno po velikoj količini kremenih predmeta, bilo raznih doradenih oblika ili odbitaka i jezgri, gdje su oni bez sumnje imali određeno obredno značenje kao prilozi, pa su sličnosti vjerojatno slučajne, zbog sličnih vjerovanja i obreda, ali svakako interesantne, a podudaraju se i po priloženim zubima svinje i psa u tim grobovima.⁸⁹

Zaključna razmatranja

Istraživanje humka Mala Glavca u Podvršju pružilo je, po svemu, neke nove spoznaje o prijelaznom razdoblju iz bakrenoga u brončano doba, osobito o ranij fazi brončanoga doba u sjevernoj Dalmaciji, ali i na širem prostoru našega primorja i zapadnoga dijela zemlje.

Razmatrajući građu iz Podvršja, na osnovi i u okviru novijih istraživanja širih problema toga razdoblja i prostora, dolazimo do uvjerenja da se danas dosta jasno nazire njihov kulturni i vremenski razvoj i odnos, iako ih stratigrafski i tipološki nije još moguće u svemu i potpunije izdvojiti i razlučiti. Zato se zasad dijelom okvirno može zaključiti da jadranski tip ili inačicu kasnovučedolske ili ljubljanske kulture na našem primorju, kako se ona obično naziva, valja razmatrati kao zasebnu kulturnu fazu ili stupanj u ksano bakreno doba i razdvojiti od cetinske kulture kojoj prethodi. Drugi ili raniji stupanj izravnih kasnovučedolskih utjecaja preko Bosne, na što upozorava Dimitrijević, zasad nije moguće izdvojiti. Svojstva kulture zvonolikih pehara zasad se ne mogu vremenski razlučiti od svojstava ljubljanske kulture u toj jadranskoj inačici, a ni kao zasebna kultura i stupanj. Po svemu se čini da su te dvije pojave bile istovremene, dopunjale se i miješale, pa ih valja razmatrati zajedno kao sastavne dijelove jedinstvene kulture. Moguće su samo pojedine prostorne razlike ili mjesne različitosti, jer se i dosad pokazuje da su

⁸⁷ F. Biancofiore 1967, sl. 42, br. 3, 9, 10, sl. 43, br. 2, 11, sl. 45, br. 3, 10; R. Peroni 1971, sl. 47, br. 2, sl. 51, br. 18, sl. 54, br. 2, 3, sl. 55, br. 1, sl. 58, br. 25, sl. 69, br. 6, 8, 14, 18, 28, T. IV, i dr.

⁸⁸ F. Biancofiore 1967, str. 222, 227, sl. 32, sl. 37, br. 3, sl. 51, br. 3, 20; A. Radmilli 1975, T. XXXVII, 24, 25; R. Peroni 1971, sl. 69, br. 32, sl. 72; I. Marović 1975, str. 245—246, T. 65; usp. i N. Petrić 1978, str. 447; 1978—79, str. 228.

⁸⁹ F. Biancofiore 1967, str. 204 i d., sl. 13 i d., sl. 20, br. 4, sl. 21, br. 10, 13, sl. 23, br. 5, 10, 14, sl. 46, br. 2, 5.

elementi jedne ili druge kulture različito zastupljeni u pojedinim predjelima. U tom smislu nije sasvim pogodan spomenuti naziv *jadranski tip ljubljanske kulture*, već je, čini nam se, pogodniji, bar zasad, opći naziv *kulturna faza kasnoga, ili završni stupanj bakrenoga doba (eneolitika)*, što će se konačno odlučiti daljim istraživanjem, pogotovo što je ona raširena na cijelom istočnom jadranskom primorju, što objedinjuje više kulturnih pojava, ne samo ljubljansku kulturu koja prevladava ili kulturu zvonolikih pehara, već i pojedine utjecaje proširene do Jadrana izravno iz unutrašnjosti preko Bosne, bilo iz badenske, vučedolske ili njenih bosanskih inačica, srednjobosanske skupine, lasinjske i drugih skupina bakrenog doba, pa i s drugih područja, kao s istočnoga Sredozemlja, iz Italije, ili preko nje iz zapadne Evrope.

Opravdana je podjela cetinske kulture na tri stupnja. Jedino, zbog niza nejasnoća vezanih uz slabu istraženost, još nije sasvim jasno koliko se njen početni dio ili 1. stupanj može datirati na kraj eneolitika ili tek s početkom brončanog doba. S obzirom na njeno izdvajanje od prethodne kasnoeneolitičke faze, pa zbog novih svojstava koji obilježavaju tu kulturu i fazu, čini se da ima dovoljno razloga i podataka za njeno datiranje na početak brončanoga doba. Nadalje, slično tome, teško je opravdati datiranje 3. stupnja te kulture na kraj rane i početak srednje faze brončanoga doba ili na prijelaz iz rane u srednju fazu. Ne samo da valja stratigrafski i tipološki razlučiti te dvije faze, nego, s obzirom na to da je to ključna kulturna pojava u Dalmaciji, vezana uz rano brončano doba, s vrlo izrazitim svojstvima i vrlo različitim od srednje faze toga doba, valja tu kulturu preuzeti kao mjerilo za vremensku i kulturnu podjelu brončanoga doba i obilježavanje jedne zaokružene faze na našem primorju i širem prostoru koji je zapremala, a ne stanje i razvoj na drugim prostorima, ako oni nisu povezani ili usklađeni. U tom smislu, uvjerenja smo da cetinska kultura okvirno obuhvaća i predstavlja u cijelosti samo rano brončano doba, a pojedine uobičajene ranije ili kasnije pojave valja shvatiti kao opće i razumljive predaje i dijelom povezan razvoj.

Po tome se u kasnu fazu bakrenoga doba svrstavaju nalazišta: Cetina, Čitluk, Škarin samograd, Knin (Sv. Spas), Tradanj, Otišić, Islam Grčki, Vrsi, Dragovija, Varvara i dr.

U 1. stupanj cetinske kulture ranoga brončanog doba mogu se ubrojiti: Cetina, Škarin samograd, Dragovija, Varvara i dr.

U 2. stupanj svrstavaju se: Cetina, Škarin samograd, Čitluk, Bitelić, Obrovac, Bajagić, Varvara i dr.

3. stupanj sadrže također ista i niz drugih nalazišta.

Prema takvu razvitku humak u Podvršju, po svemu, datira se najpouzdanije u 3. stupanj ili u kasni dio cetinske kulture ili pri kraju ranoga brončanog doba.

Prijelaz iz ranoga u srednje brončano doba na tom prostoru nije još jasnije osvijetljen, kao ni glavni pokretači njihove smjene. Koliko su ih izazvale nove seobe, a koliko razni drugi činitelji? Svakako se

može pomišljati na neke nagle promjene jer među njima nema izrazitoga potpunijega ni izravnog kontinuiteta. Dijelom se zapažaju pojačani utjecaji iz unutrašnjosti, ali i iz Italije.

Od desetak nalazišta s keramikom toga doba u sjev. Dalmaciji, građu iz kasnoga eneolitika sadrže: pećina Tradanj, Islam Grčki, Vrsi, Knin (Sv. Spas), Stankovci, Donja Jagodnja (gradina Vinculja), Gornja Jagodnja (gradina Mali Smiljevac), Vaganačka pećina i vjerojatno Lišane Tinjske. Sva tri stupnja cetinske kulture vjerojatno sadrže Islam Grčki i Vrsi. 2. stupanj cetinske kulture zastupljen je, pored toga, u Zatonu Ninskom, a 3. stupanj u Podvršju, Erveniku, Stankovcima, Stubici, Zatonu i vjerojatno Tinju.

Humak iz Podvršja dosad je najbogatiji istražen grobni humak cetinske kulture u sjev. Dalmaciji. Po njemu je prvi put moguće spoznati potpuniji način sahranjivanja, osobito spaljenih pokojnika i tadašnje posmrtno obrede, pa pruža i najpotpuniju sliku kulture, jer sadrži bogate ostatke samo jedne uže faze ili stupnja, iako je naknadno jako oštećen. Pored ranije istraženoga, ali dosta siromašnoga, humka u Erveniku, to je dosad i jedini humak sa spaljenim pokojnicima cetinske kulture poznat u sjev. Dalmaciji, što su i jedini primjeri takva sahranjivanja iz cijele prapovijesti ovoga kraja. Bez sumnje se spaljivanje pokojnika proširilo iz unutrašnjosti s doseljenjem novoga pučanstva krajem bakrenoga ili početkom brončanoga doba i zadržalo samo do kraja rane faze toga doba, kad se kultura znatno izmijenila, pa i spaljivanje, ili su izumrli žitelji koji su ga primjenjivali.

Prema humku u Podvršju zapaža se da su u pojedine humke sahranjivani članovi pojedinih obitelji ili užega roda. Osim toga, u tom humku bio je pokopan bar jedan ugledniji pokojnik istaknutoga društvenog položaja, što posvjedočuju velika količina posuda i izraziti kameni i koštani privjesci, a donekle i strelica u humku.

Način gradnje toga humka i pogrebni obredi u njemu imaju opća i šira svojstva, cijeloga zapadnog Balkana i dijela Panonske nizine, još od badenske kulture ranoga bakrenoga doba, samo svojstva kulturnih ostataka nose obilježja uže cetinske kulture. Među kulturnim ostacima zato se odražavaju različiti utjecaji i predaje baštinjeni u cetinskoj kulturi: od kurgan, badenske, preko vučedolske, zvonolikih pehara, ljubljanske do kasnoga eneolitika i vinkovačke kulture.

Ipak, ni jedno drugo nalazište ni humak cetinske kulture nisu pružili potpuno istu sliku kulture kao ovaj u Podvršju, iako imaju manje ili više ista ili slična svojstva. Najsličniji su humak u Erveniku, s istom kulturom, samo mnogo oskudniji, pa humci u Dragoviji, osim nekih manjih razlika.

Pored načina sahranjivanja i gradnje toga humka, u njemu su dosta raznoliki obredi oko sahranjivanja, od označavanja društvenoga položaja pokojnika pomoću kamenoga privjeska i velike količine razbijenih zemljanih posuda; prinošenju žrtava, po ostacima ugljena, posudama, ptičjim kostima i sjemenju, po posudi s otvorima i posudi vrste Kotorac, vezane

- Buttler W., »Ausgrabung eines prähistorischen Grabhügels bei Ervenik«, *Vjesnik za arh. i hist. Dalmatinsku*, L, Split 1932.
- Calza V. — Cannarella D. — Flego S., »Gli scavi nel riparo Zaccaria di Aurisina (Trieste)«, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, II, Pisa 1975.
- Cannarella D., »La ripresa degli scavi nella grotta Cotariova sul Carso triestino«, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, II, Pisa 1975.
- Cannarella D. — Gerdina A. — Keber L., »Ritrovamento di un giacimento neolitico in un riparo sotto roccia nel Carso triestino«, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, II, Pisa 1975.
- Cannarella D. — Gerdina A. — Keber L., »Scavi nella Grotta delle Gallerie di Val Rosandra (Trieste)«, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, II, Pisa 1975.
- Castillo A. D., »El pleno eneolítico«, *Historia de España*, I, Madrid 1954.
- Čović B., »Glasinac — 1957, rezultati revizionog iskopavana tumula glasinacčkog tipa«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1959.
- Čović B., »Pogrebni običaji prahistorijskih stanovnika glasinacčkog područja«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XVIII, Sarajevo 1963.
- Čović B., »Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XX, Sarajevo 1965.
- Čović B., »Velika gradina u Varvari«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XXX, Sarajevo 1987.
- Čović B., »'Schnur' i 'Litzen' keramika na području Neretve«, *Dolina rijeke Neretve od prehist. do ranog srednjeg vijeka*, znan. skup HAD održan u Metkoviću 1977, Split 1980.
- Čović B., »La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell' Adriatico e sul suo retroterra«, *Godišnjak Centra za balkan. isp. u Sarajevu*, XVIII, 18, Sarajevo 1980a.
- Čović B., »Regionalne grupe ranog bronzanog doba (Zapadna Hercegovina, Istočna Hercegovina i zapadna Crna Gora, Prelazna zona)«, *Praistorija jugoslav. zemalja*, IV, *Bronzano doba*, Sarajevo 1983.
- Đimićrijević S., »Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture«, *Opuscula archaeologica*, I, Zagreb 1958.
- Đimićrijević S., »Die Ljubljana-Kultur«, *Archaeologia iugoslavica*, VIII, Beograd 1967.
- Đimićrijević S., »Zur Frage und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, X—XI, Zagreb 1977—78.
- Đimićrijević S., »Badenska kultura«, *Praistorija jugoslav. zemalja*, III, *Eneolit*, Sarajevo 1979.
- Đimićrijević S., »Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks«, *Praistorija jugoslav. zemalja*, III, *Eneolit*, Sarajevo 1979a.
- Đimićrijević S., »Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali«, *Praistorija jugoslav. zemalja*, III, *Eneolit*, Sarajevo 1979b.
- Đimićrijević S., »Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat im Lichte der Ausgrabungen in Vinkovci (1977/78)«, *Opuscula archaeologica*, 7, Zagreb 1982.

- Forenbaher S., »Vlaška peč«, *Arheološki pregled* 27, 1986, Ljubljana 1987.
- Forenbaher S. — Vranjican P., »Vaganačka pećina«, *Opuscula archaeologica* 10, Zagreb 1985.
- Gabrovec S., »Bronasta doba«, *Enciklopedija Slovenije* 1, Ljubljana 1987.
- Gačić Đ., »Šašinci/Kudoš — Eneolitsko naselje = Eneolithic settlement«, *Arheološki pregled* 26, 1985, Ljubljana 1986.
- Garašanin D., »Die Herkunft der westserbischen Hügelgräber«, *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode = Sahanjivanje pod humkama u karpatsko-podunavsko-balkanskoj zoni u eneol. periodu*, Beograd 1987.
- Garašanin M. — Garašanin D., »Iskopavanja tumula u Belotiću i Beloj Crkvi (zap. Srbija)«, *Zbornik radova Narodnog muzeja* 1, Beograd 1968.
- Garašanin M., »Grupa Belotić — Bela Crkva«, *Praistorija jugoslavenstkih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983.
- Garašanin M., »Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I) Makedonije«, *Praistorija jugoslavenstkih zemalja 4, Bronzano doba*, Sarajevo 1983a.
- Gimbutas M., *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, Paris — Hague — London, 1965.
- Girić M., *Mokrin*, 1, Beograd 1971.
- Govedarica B., »Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten tumuli mit steinküstengräbern in ostadriatischen Gebiet«, *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone...*, Beograd 1987.
- Guilaine J., *La civilisation du vase campaniforme dans les Pyrénées françaises*, Carcassonne 1967.
- Guilaine J., *La nécropole mégalithique de la Clape (Larouque-de-Fu, Aude)*, Carcassonne 1972.
- Guilaine J., »Le Néolithique et l'Âge du Bronze dans les Pyrénées françaises et leurs abords«, *Cahiers d'anthrop. et d'écologie humaine* II (3—4), 1974.
- Harey Z., *Kultura koljiš na Ljubljanskem barju*, Ljubljana 1986.
- Jevtić M. — Jacanović D., »Kličevac kod Kostolca«, *Arheološki pregled* 26, 1985, Ljubljana 1986.
- Jovanović B., »Ensevelissement sous des tumulus et métallurgie du cuivre de l'éneolithique ancien des Balkans du nord«, *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan Zone...*, Beograd 1987.
- Korošec P. — Korošec J., *Najdbe s koljičarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem Barju*, Ljubljana 1969.
- La préhistoire française*, II, Paris 1976.
- Legnani F. — Stradi F., »Gli scavi nella caverna dei Ciclami nel Carso triestino«, *Atti d. VII Riun. scient. d. Ist. italiano di preist. e protost.*, Firenze 1963.
- Leisner G. — V., *Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel*, I, Berlin 1943.
- Lonza B., »Relazione sugli scavi nella Grotta Cotarivova«, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia* II, Pisa 1975.
- Lonza B., *Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste*, Trieste 1977.
- Machnik J., »Frühbronzezeitliche Kulturen in Kleinpolen«, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans — Kulture*

- ranog bronzanog doba Karpatskog bazena i severnog Balkana*, Beograd 1984.
- Malez M., »Paleolitik na području istočne obale Jadrana«, *Adriatica praehistorica et antiqua*, zbornik posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970.
- Malez M., »Naseljavanje dinarskog krša u pleistocenu«, *Simpozij o zaštiti prirode u našem kršu*, Zagreb 1970a.
- Malez M., »Naseljavanje istočne jadranske obale u paleolitiku«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 45, Zagreb 1971.
- Malez M., »Neki problemi paleolitika na istočnoj obali Jadrana«, *Rad JAZU* 371, Zagreb 1975.
- Malez M., »Paleolitsko i mezolitsko doba u Hrvatskoj«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Paleolit*, Sarajevo 1979.
- Marković Č., »The stratigraphy and chronology of the Odmuť cave«, *Archaeologia iugoslavica* XV, Beograd 1974.
- Marković Č., *Neolit Crne Gore*, Beograd 1985.
- Marović I., »Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXI, Split 1963.
- Marović I., »I tumuli di Bajagić (Dalmazia)«, *Civiltà preistorica e proto-storica della Daunia, Atti del Colloq. internazionale, Foggia 1973*, Firenze 1975.
- Marović I., »Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u godinama 1953, 1954, 1958, 1966. i 1968«, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije* XII, Zadar 1976.
- Morović I., »Prahistorijska istraživanja u okolici Narone«, *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u Metkoviću 1977, Split 1980.
- Marović I., »Sinjska regija u prahistoriji«, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u Sinju 1980, Split 1984.
- Marović I. — Čović B., »Cetinska kultura«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983.
- Mendušić M., »Bmjčica/Gaj, Nekropola ranog bronzanog doba«, *Arheološki pregled* 27, 1986, Ljubljana 1987.
- Milošević A., »Bisko kod Sinja«, *Arheološki pregled* 26, 1985, Ljubljana 1986.
- Milošević A. — Govedarica B., »Otišić, Vlaka — Praistorijsko nalazište u Vrtači I«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu* XXIV, 22, Sarajevo 1986.
- Mirosavljević V., »Gradine i gradinski sistemi u prehistorijsko i protohistorijsko doba«, *Arheološki radovi i rasprave* VII, Zagreb 1974.
- Parović — Pešikan M., »Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza s Egejom«, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije* XII, Zadar 1976.
- Parović — Pešikan M., »Neki novi aspekti širenje egejske i grčke kulture na centralni Balkan«, *Starinar* XXXVI, Beograd 1985.
- Parović — Pešikan M. — Trbuhović V., »Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju«, *Starinar* XXIII/1971, Beograd 1974.
- Peroni R., »L'età del bronzo nella Penisola italiana I«, *L'antica età del bronzo*, Firenze 1971.
- Petricioli I., »Castrum Liube«, *Starohrvatska prosvjeta* III, 13, Split 1983.

- Petrić N., »Prilozi pretpovijesti Istre«, *Jadranski zbornik X*, Pula-Rijeka 1978.
- Petrić N., »Introduzione alla preistoria dell'Istria«, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno IX*, Padova 1978—79.
- Radmilli A., *Popoli e civiltà dell'Italia antica I*, Roma 1974.
- Radmilli A., *Guida della preistoria italiana*, Firenze 1975.
- Alteuropa I*, Köln — Graz 1964.
- Sangmeister E., »Die Schmalen Armschutzplatten«, *Studien aus Alt-europa I*, Köln — Graz 1964.
- Schreiber — Kalitz R., »Komplex der Nagyrev — Kultur«, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans ...*, Beograd 1984.
- Stipčević A., *Kulni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981.
- Šercelj A., »Pomen botaničnih raziskav na koliščih Ljubljanskega barja«, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji IX—X*, Ljubljana 1981—1982.
- Tasić N., Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji, Beograd 1967.
- Tasić N., Die Vinkovci-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans — Kulture ranog bronzanog doba Karpat-skog basena i sev. Balkana, Beograd 1984.
- Tasić N., Socijalno-ekonomski aspekti sahranjivanja u kulturama eneo-lita i ranog bronzanog doba jugoslov. Podunavlja, Sahrnjivanje po-kojnika sa aspekta ekonom i društ. kretanja u praist. i antici, Ma-terijali Saveza arh. društava Jug. XX, Beograd 1985.
- Tasić N. — Dimitrijević S. — Jovanović B., »Zaključna raz-matranja«, *Praist. jugoslav. zemalja, III, Eneolit*, Sarajevo 1979.
- Teržan B., Bakrena doba, Encikl. Slovenije 1, Ljubljana 1987.
- Vinski — Gasparini K., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvat-sknoj*, Zadar 1973.

*Šime Batović — Sineva Kukoč: BURIAL MOUND FROM THE EARLY
BRONZE PERIOD IN PODVRŠJE*

Summary

This article is the report of the excavation and work on the material of a burial mound from the early Bronze period. The mound is called Mala glavica situated on the slopes of Matak's hill in the village of Podvršje, north-east of Zadar near the wall called Mali Šibenik from the Bronze period. The mound has been investigated as part of the field work done by the students in the archeology department at the Philosophical faculty in Zadar in 1986. The diameter of the mound is 14 x 15 m, its height is 0,70 m and it is quite damaged since many stones were removed. It consisted of soil and stones. It was built in the following manner: a circle of about 10 m was circled by the stones and it was then filled with clean red soil thick 20—30 cm and this was the base on which the remains of burned bodies were placed then covered with a layer of stones and soil 1,5 to 2 m high. The mound contained 4 damaged tombs with the burned bodies, three of them without the tomb shrine and one with the shrine made of rough stone. One grave contained only a tooth of a dog. A great amount of material was dispersed on the mound mainly in the upper layer of stone and soil. These were 22 flint knives, 22 graters and triangular arrows, a great number of flint round stones probably brought in here during the building of the mound. Then 1 stone rectangular pendant and a ring-like pendant made of bones and such likes, 16 half-round stones, 3 grindstones, 1 ball, then about 4300 peces of about hundred earthen bowls, two bird bones, some coal and some kinds of seeds of grape.

Judging from the manner of building and the qualities of material, the mound is from the late period of the early Bronze or from the 3rd degree of Cetina cultural group. This is one of the most interesting and richest mounds of this culture. It contains the things inherited partly from the copper period spread about by the Indoeuropean migrations or carried over from Baden, Vučedol, Ljubljana and Vinkovci culture and the culture of bell-like cups and from Italy. The authors discuss basic and wide problems of the sources and development and the characteristics of culture in copper and early bronze period in Cetina culture and on the northwestern parts of the Balkans.

T. I. 1. Sjeverozapadni dio Kose iznad Ljupča s gradinom Ljubljana na njezinu kraju, pogled sa sjeveroistoka, 2. srednji dio Ljubačke kose, sa sjeveroistoka, s ceste Ražanac - Pag (strelica pokazuje gradinu Venac), 3. Dio Kose iznad Podvršja, pogled s jugozapada, iz polja.

T. II. Kosa ili Matakov brig iznad sela Podvršja, s položajem humka Mala glavca (pokazuje strelica), s jugozapada, iz polja.

T. III. Pogled s humka Mala glavca na kosi Matakov brig: 1. na zaselak Podvršja Mataci, Ljubačko polje i zaljev, pa mjesto Vrsi, prema zapadu, 2. prema jugozapadu, na polje i mjesto Krneza. Stelica pokazuje jedan od obližnjih humaka.

T. IV. Humak Mala glavca na kosi Matakov brig u Podvršju prije iskopavanja:
1. s jugoistoka, 2. s istoka. Strelice pokazuju dva najbliža humka.

T. V. Humak Mala glavca u Podvršju: 1. tijekom iskopavanja, sa sjevera, 2. nakon skidanja površinske zemlje u jugozapadnom kvadrantu, sa zapada.

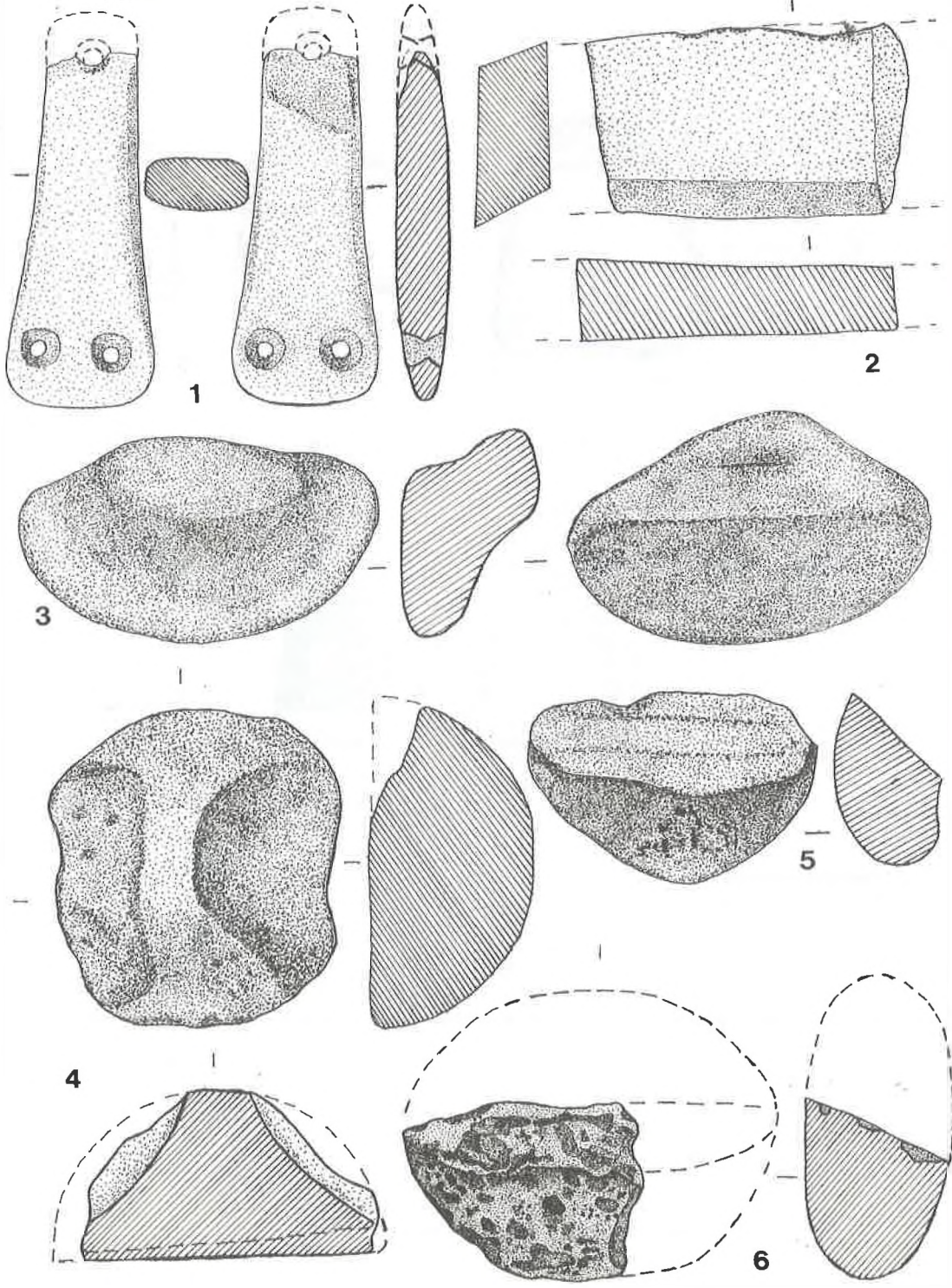
T. XVI. Humak Mala glavca u Podvršju: kontrolni presjeci, pogled sa sjeverozapada.

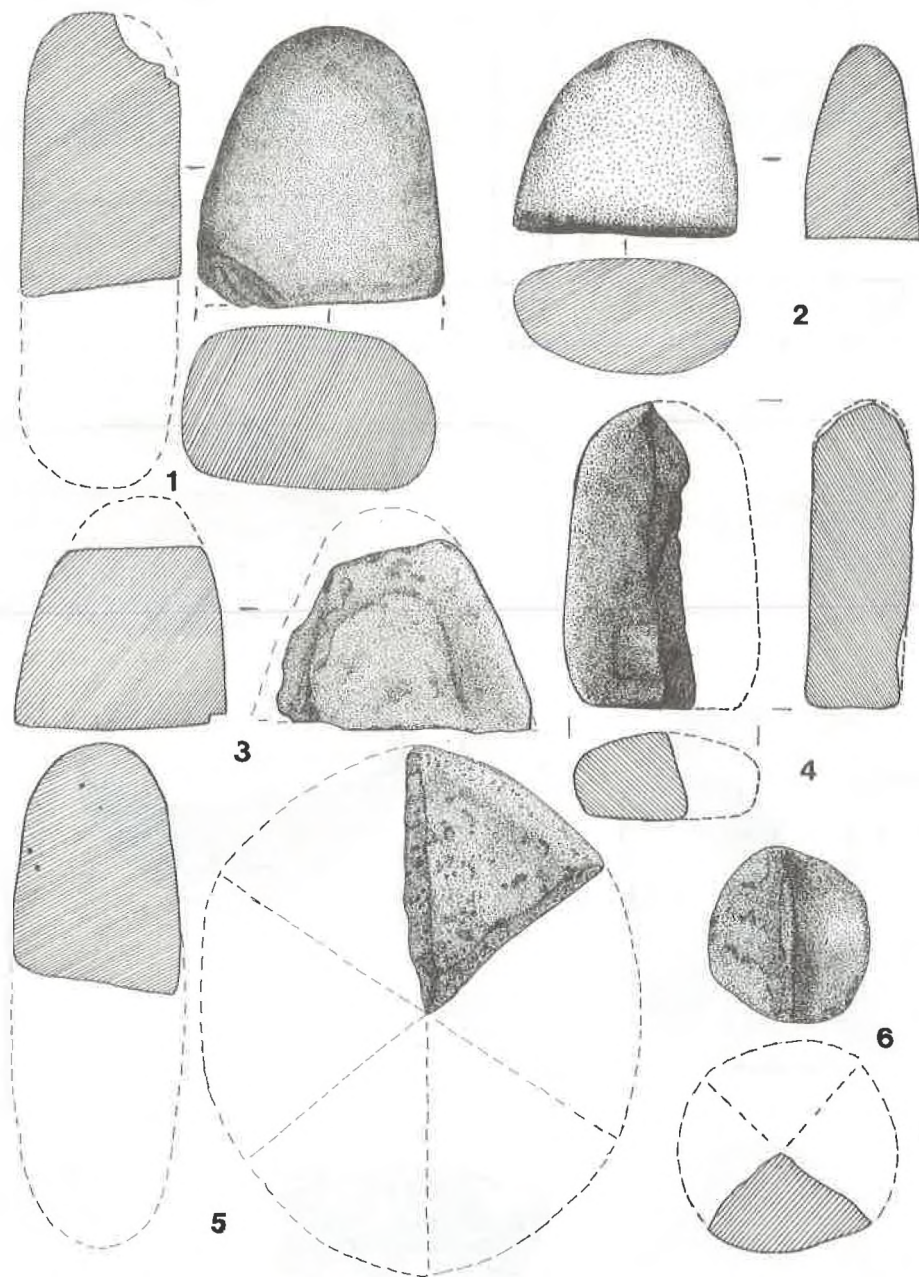
T. XVII. Humak Mala glavca u Podvršju: kontrolni presjeci, 1. u sjeveroistočnom kvadrantu, 2. u jugoistočnom kvadrantu.

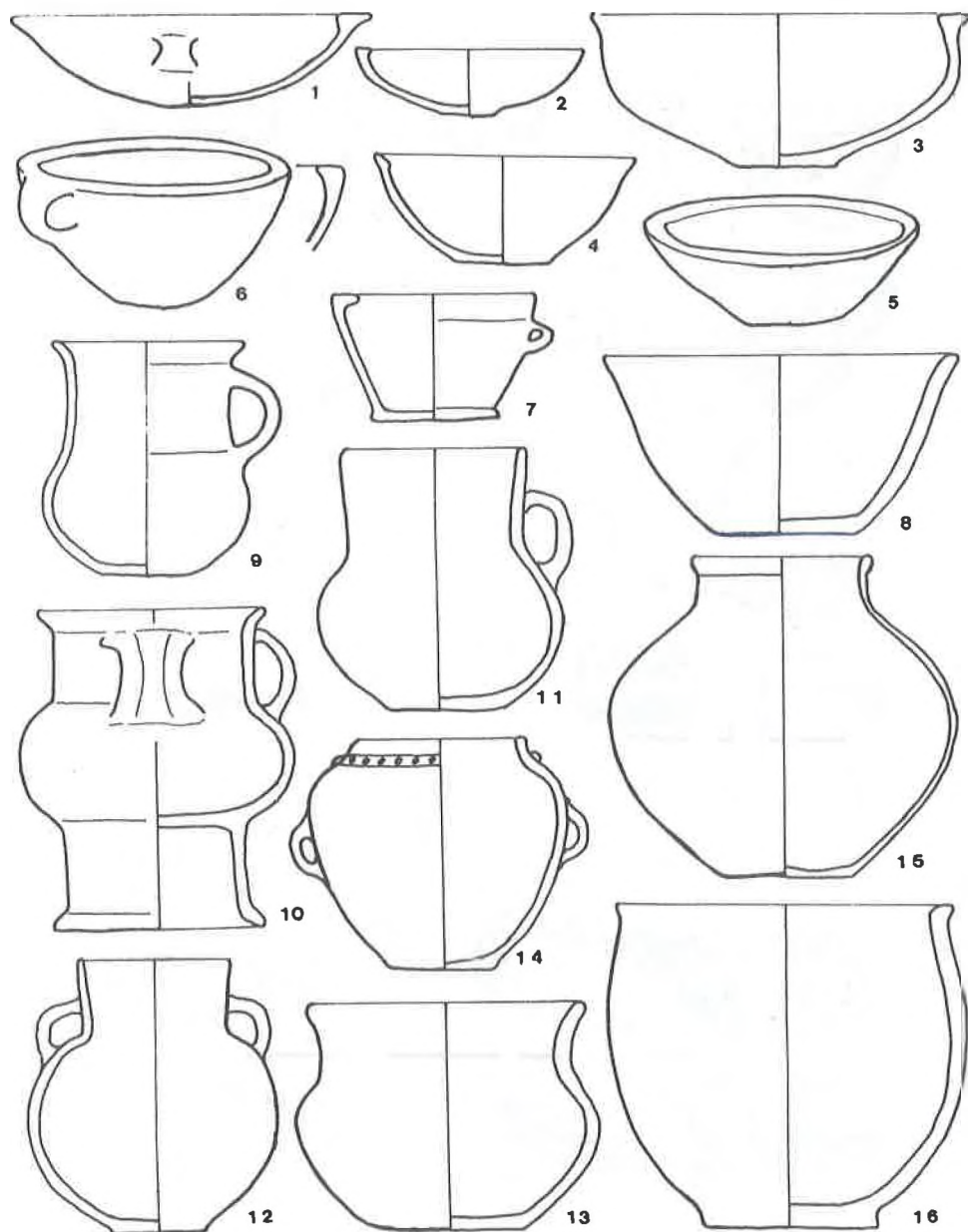
T. XVIII. Humak Mala glavca u Podvršju: kontrolni presjeci, 1. u jugoistočnom kvadrantu, 2. u jugozapadnom kvadrantu.

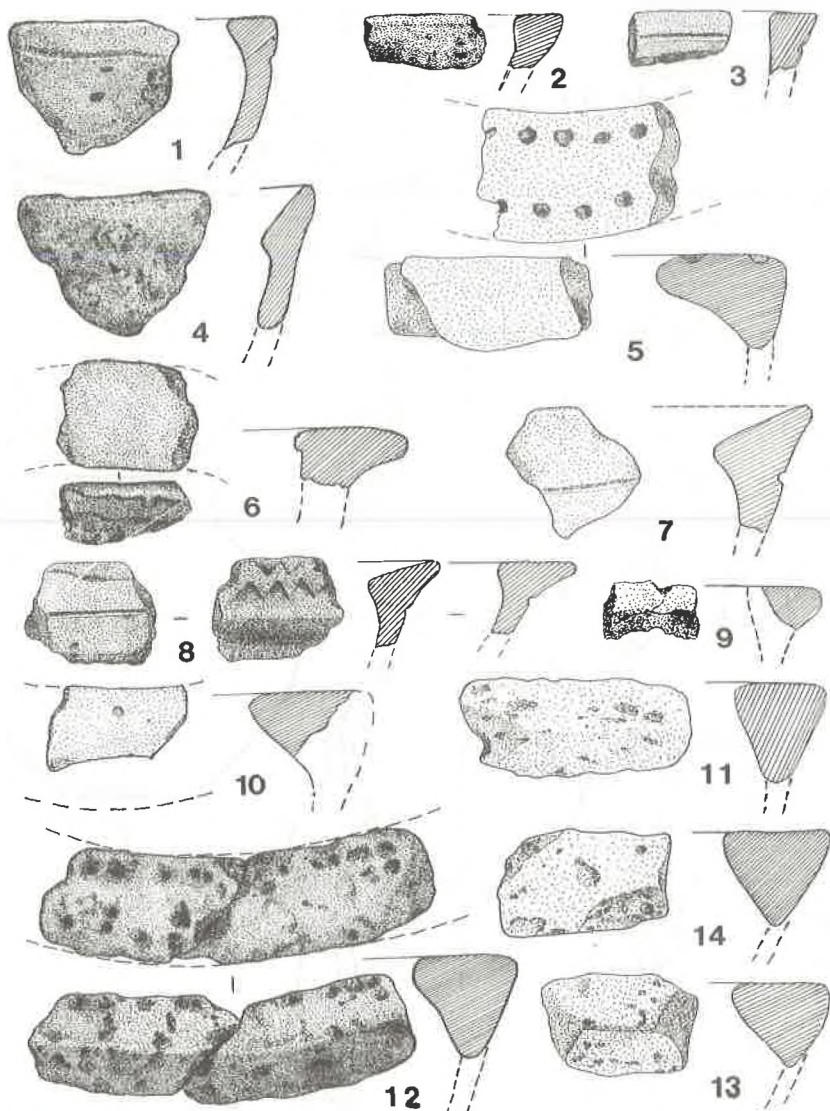
T. XXVI. Humak Mala glavca u Podvršju, kameni predmeti: 1. privjesak, 2. pločica, 3. glačalo (?), 4-6. odsječeni poluvatući, omjer 1:1.

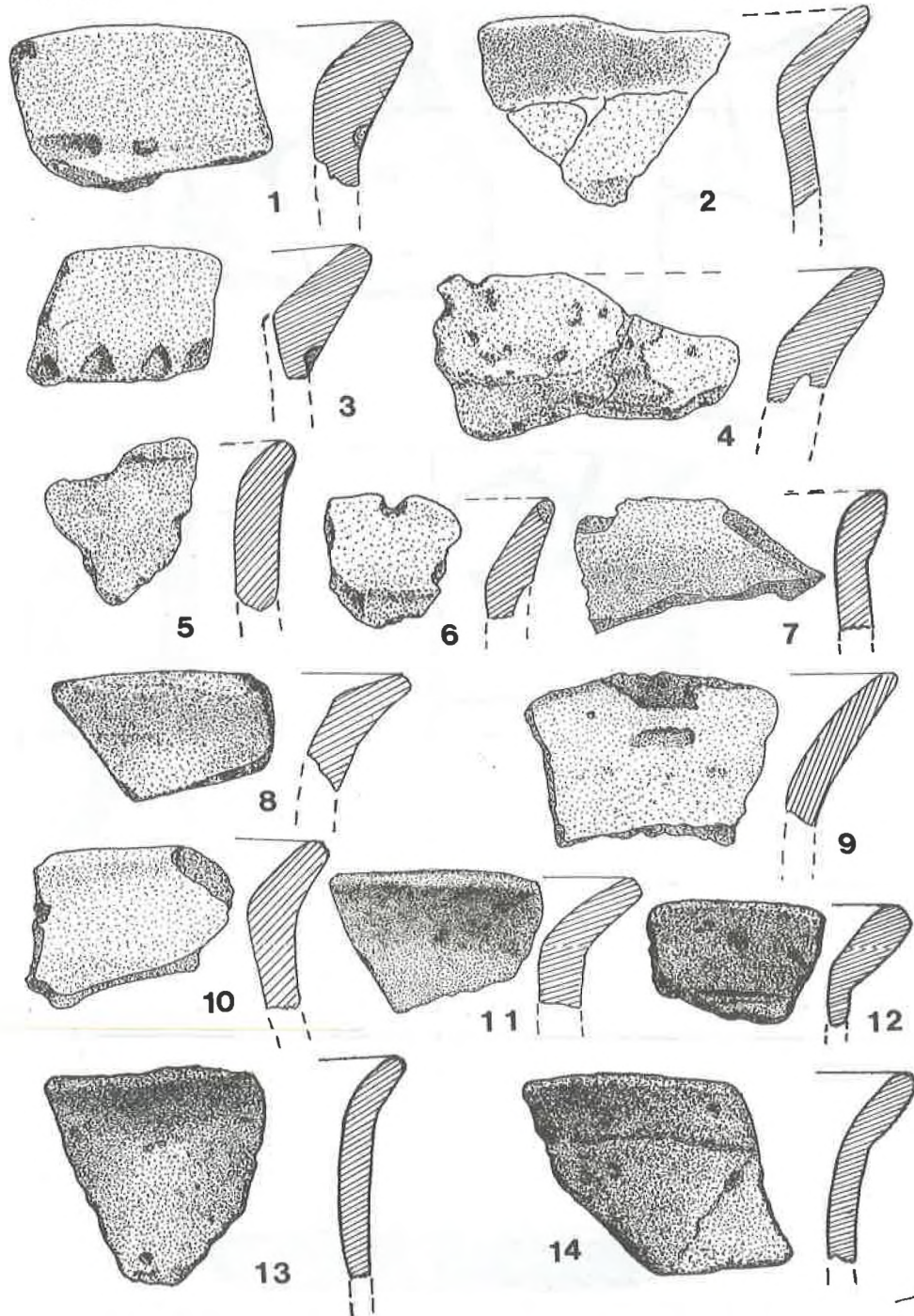
T. XXVII. Humak Mala glavca u Podvršju: odsječeni kameni valuci, omjer 1:1,5.

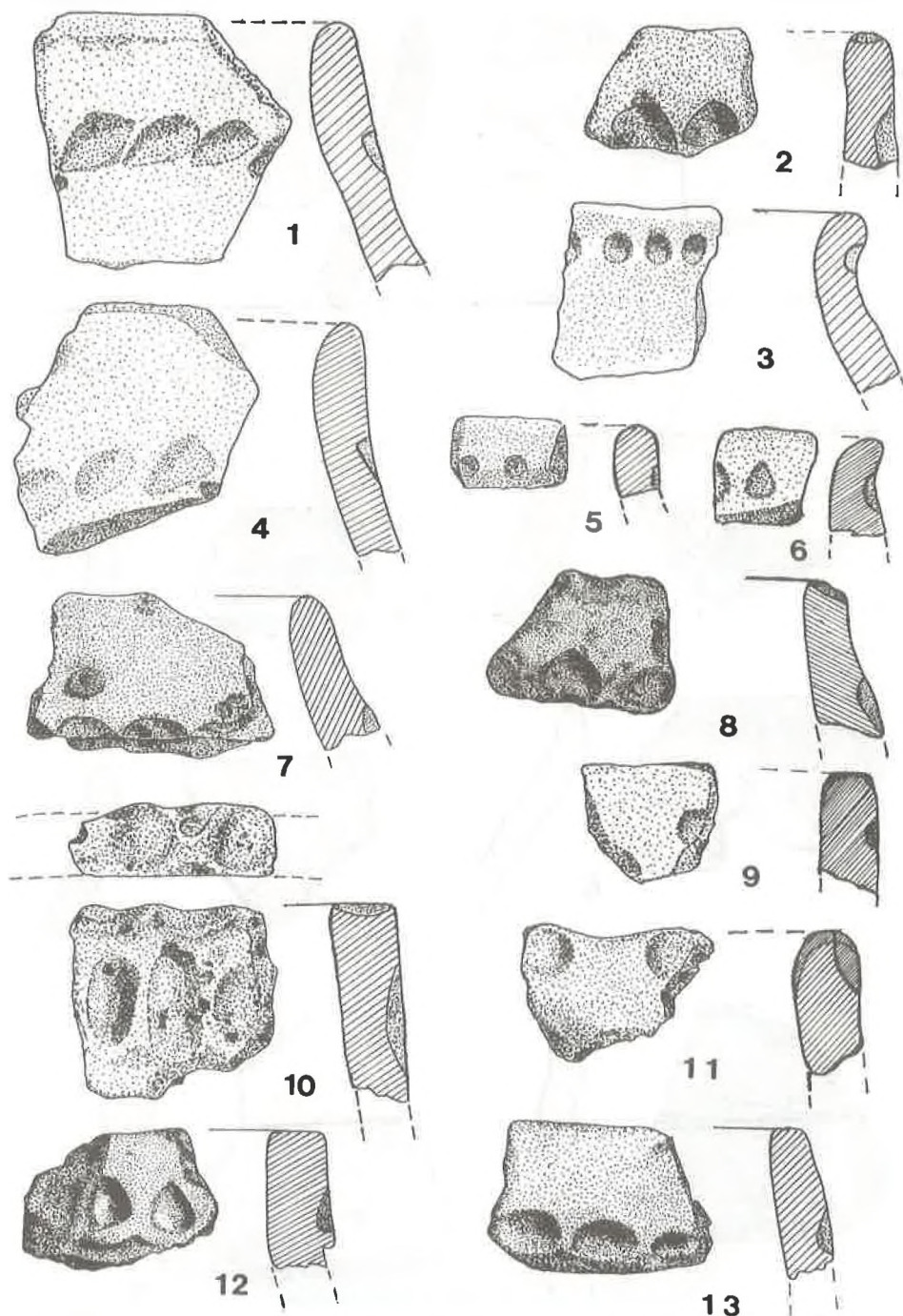
T. XXVIII. Humak Mala glavca u Podvršju: rekonstrukcija glavnih oblika zemljanih posuda.

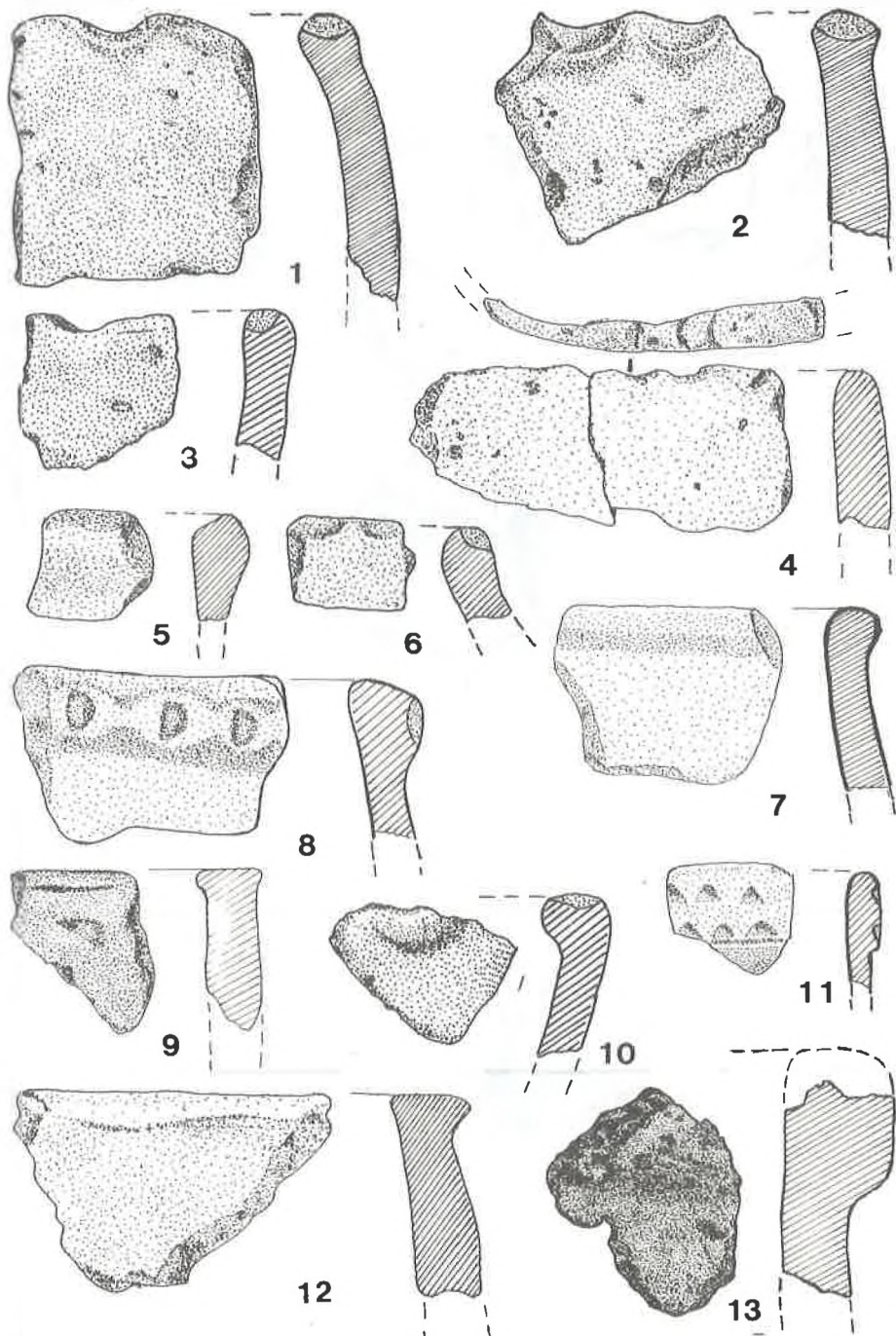
T. XXIX. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci zemljanih posuda sa zadebljanim i zaravnjenim obodom, omjer 1:1,5.

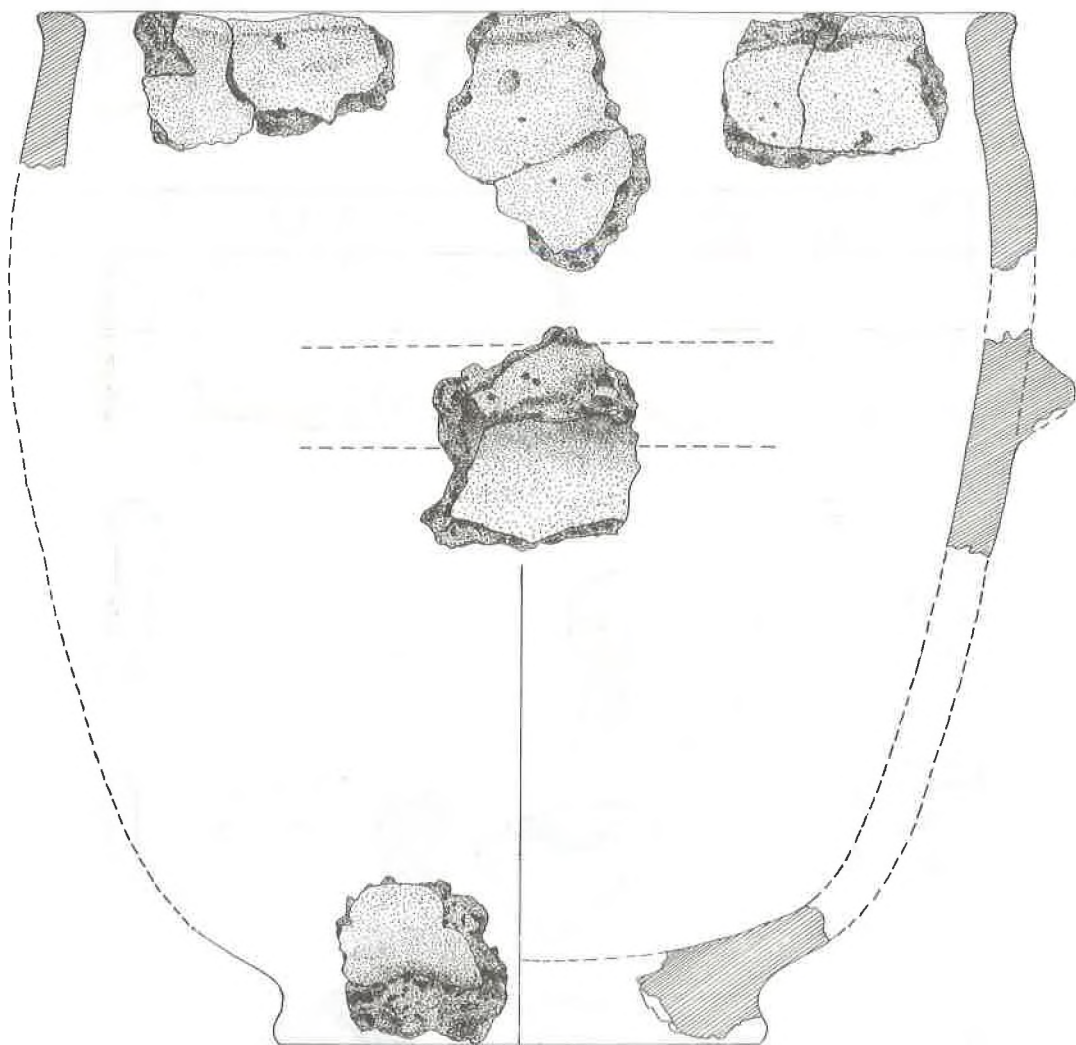
T. XXX. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci zemljanih posuda s cjevastim vratom, omjer 1:1.

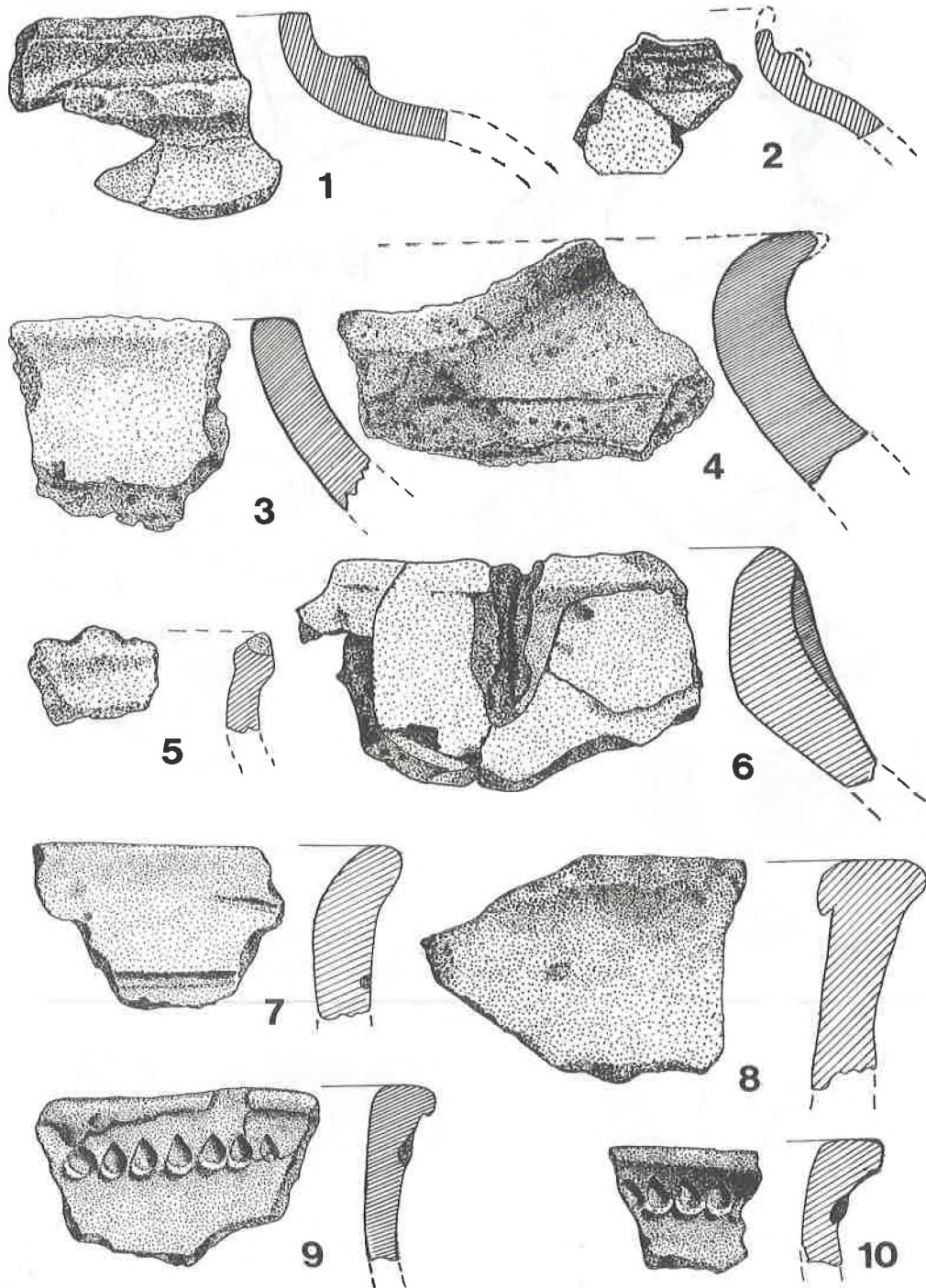
T. XXXIII. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci oboda jajolikih zemljanih posuda ukrašenih ubodima i otiskom prsta, omjer 1:1.

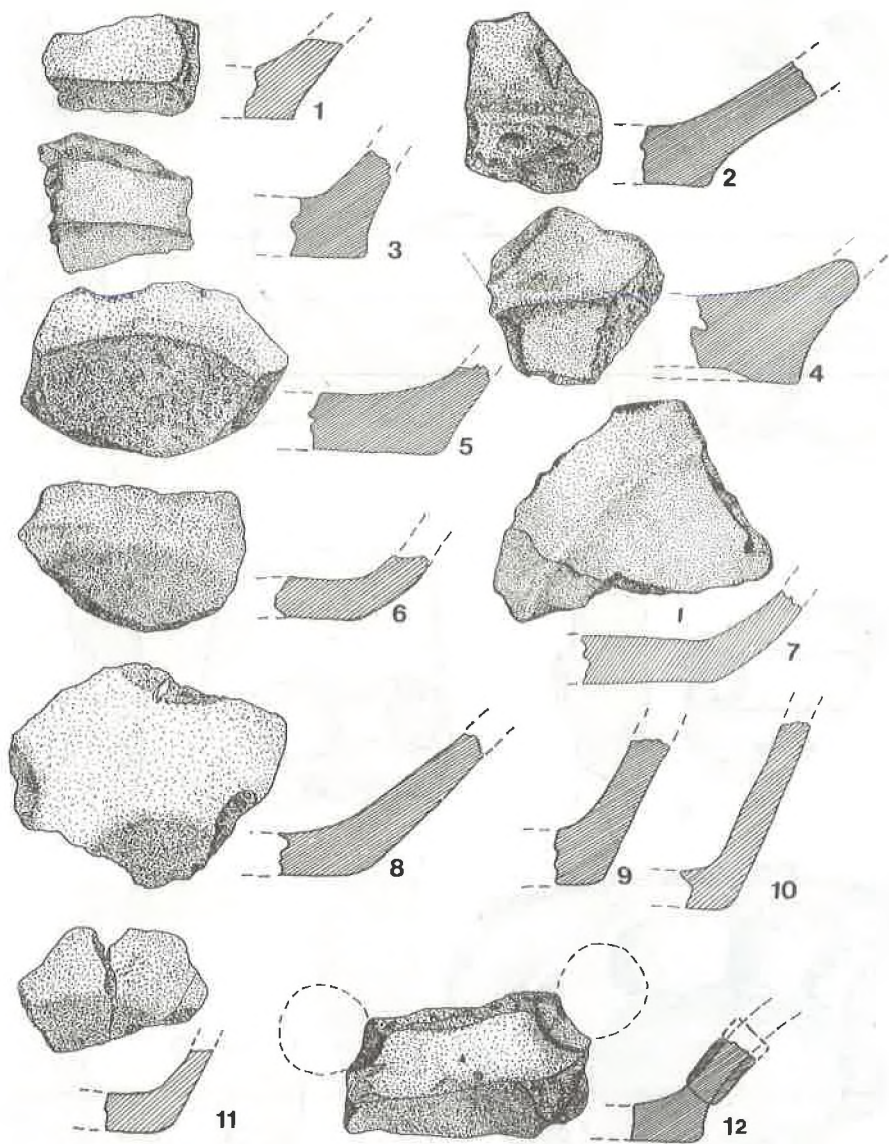
T. XXXIV. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci zemljanih posuda sa zadebljanim ubodom ili ukrašenih plastičnim rebrom, otiskom prsta, nokta i trokutastim ubodima, omjer 1:1.

T. XXXV. Humak Mala glavca u Podvršju: jajolika zemljana posuda s plastičnim rebrom, omjer 1:1,5.

T. XXXVI Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci oboda loptastih zemljanih posuda sa suženim vratom, omjer 1:1.

T. XLI. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci ravnih dna zemljanih posuda, omjer 1:1,5.

1

2

3

5

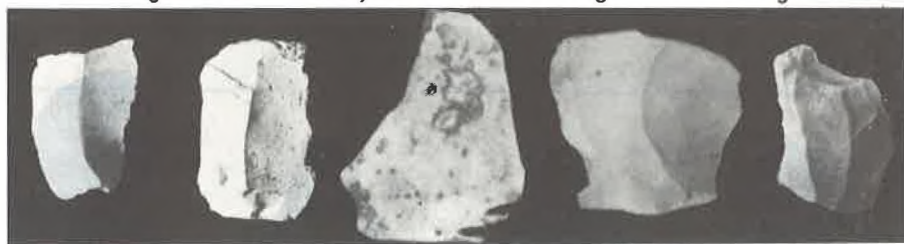

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

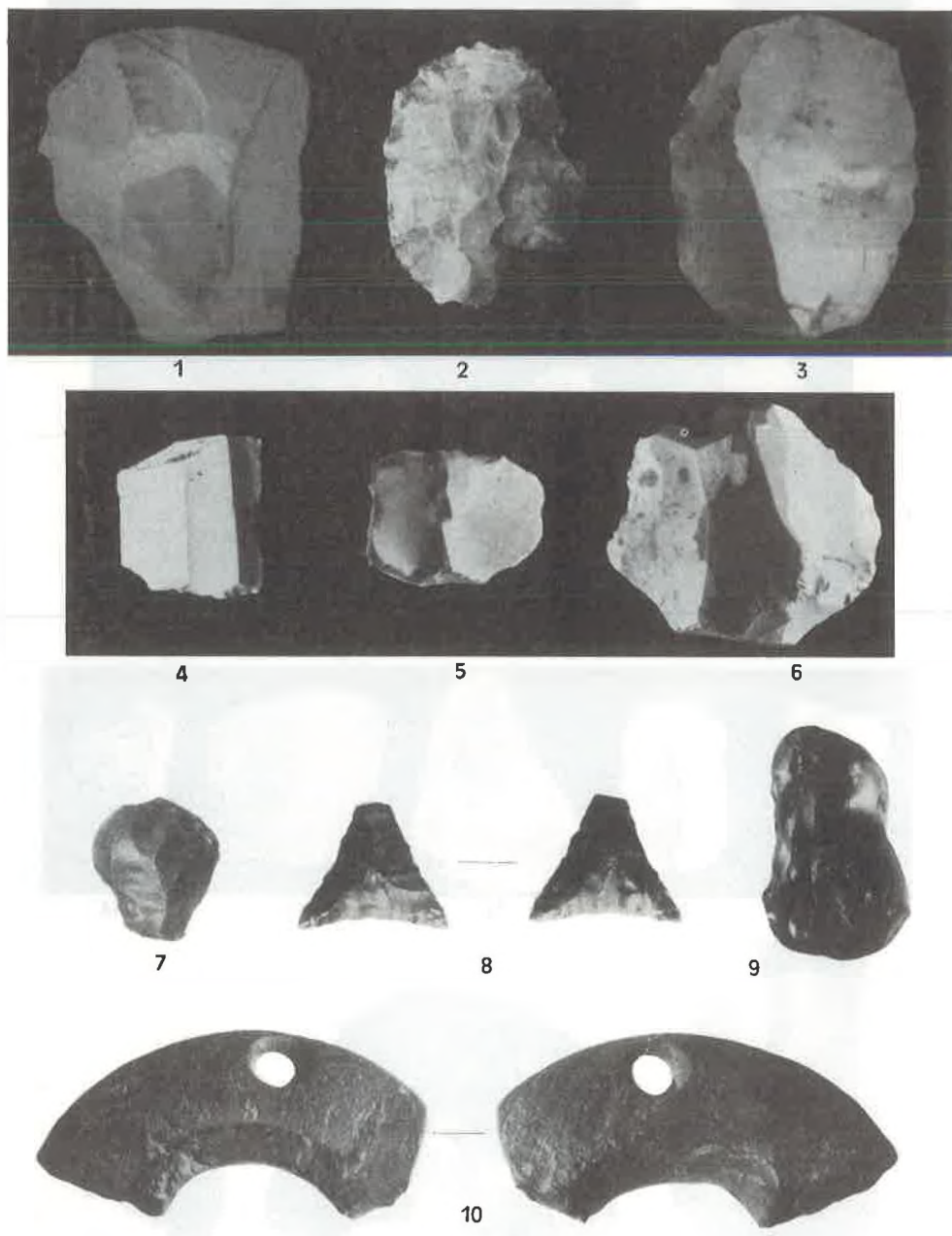

16

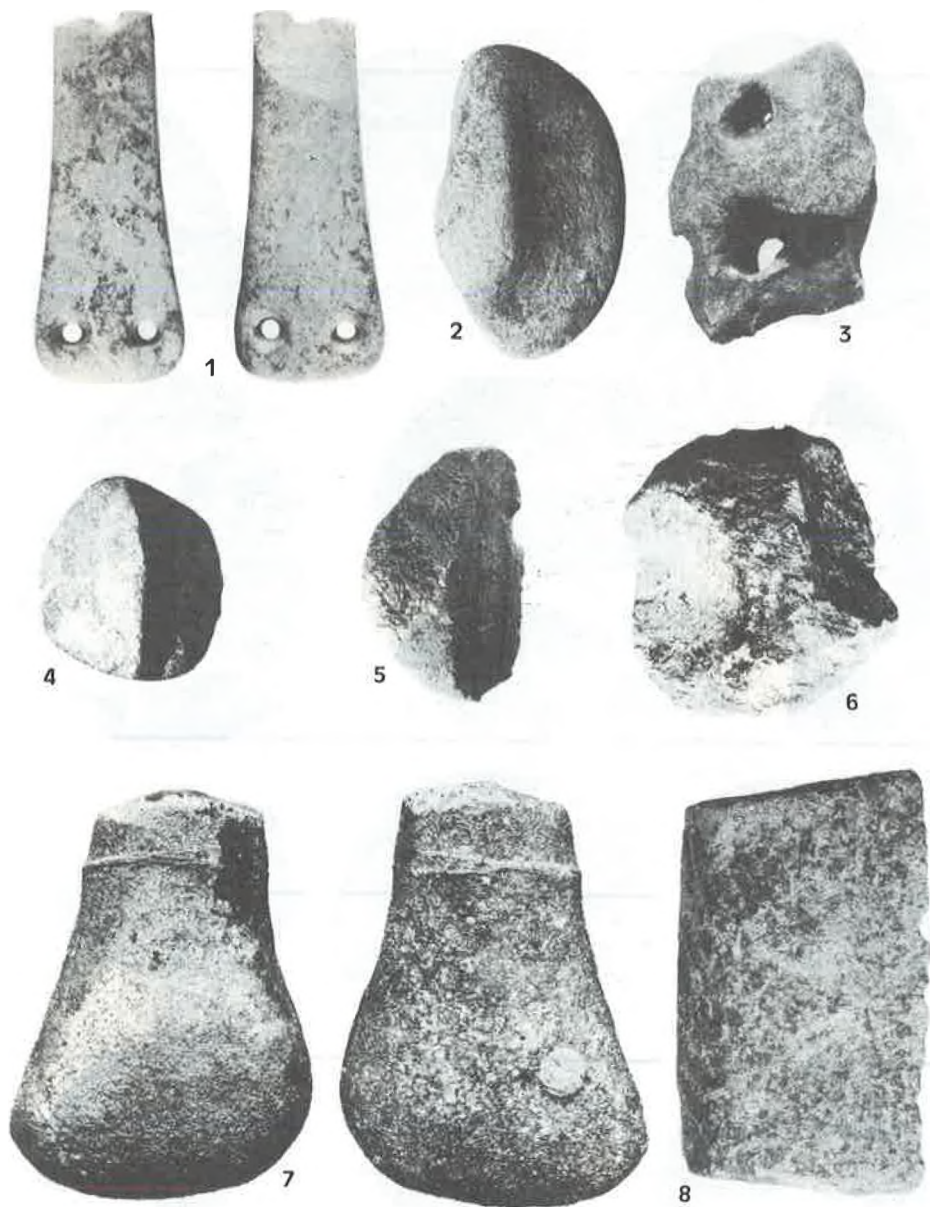

17

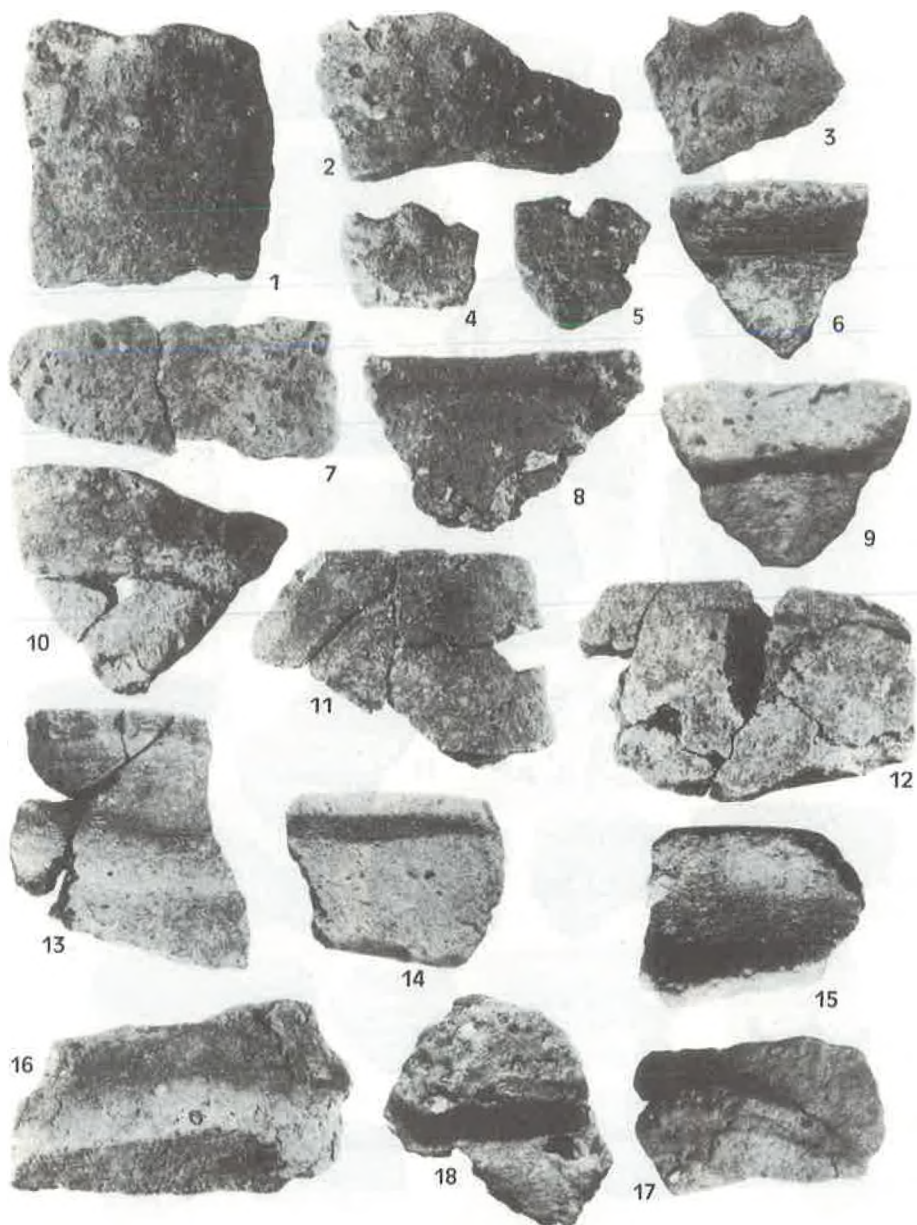
T. XLII. Humak Mala glavca u Podvršju: kremeni noževi.

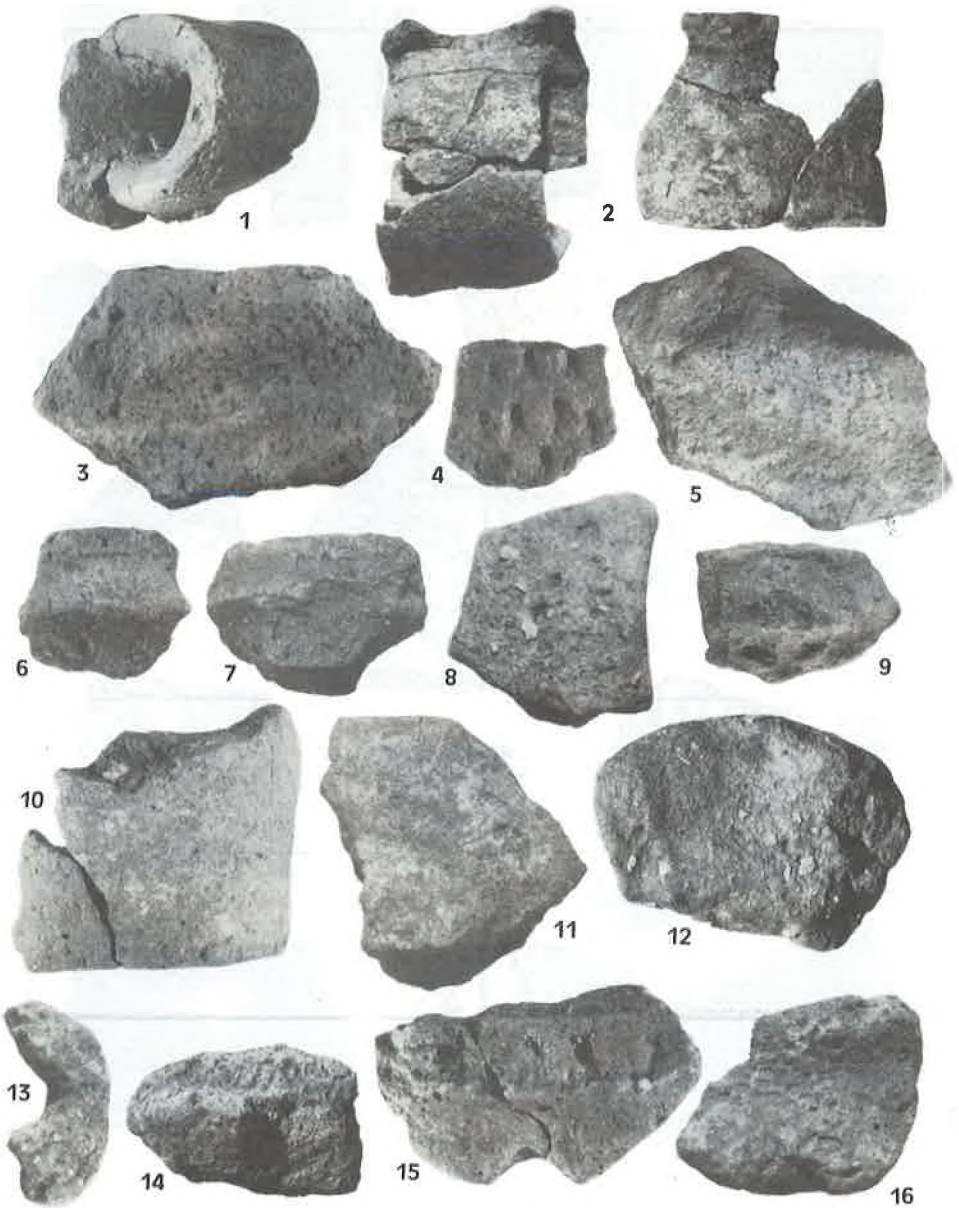
T. XLIII. Humak Mala glavca u Podvršju: 1-7. kremena strugala, 8. strelica, 9. glačana kremena jezgra, 10. koštani privjesak.

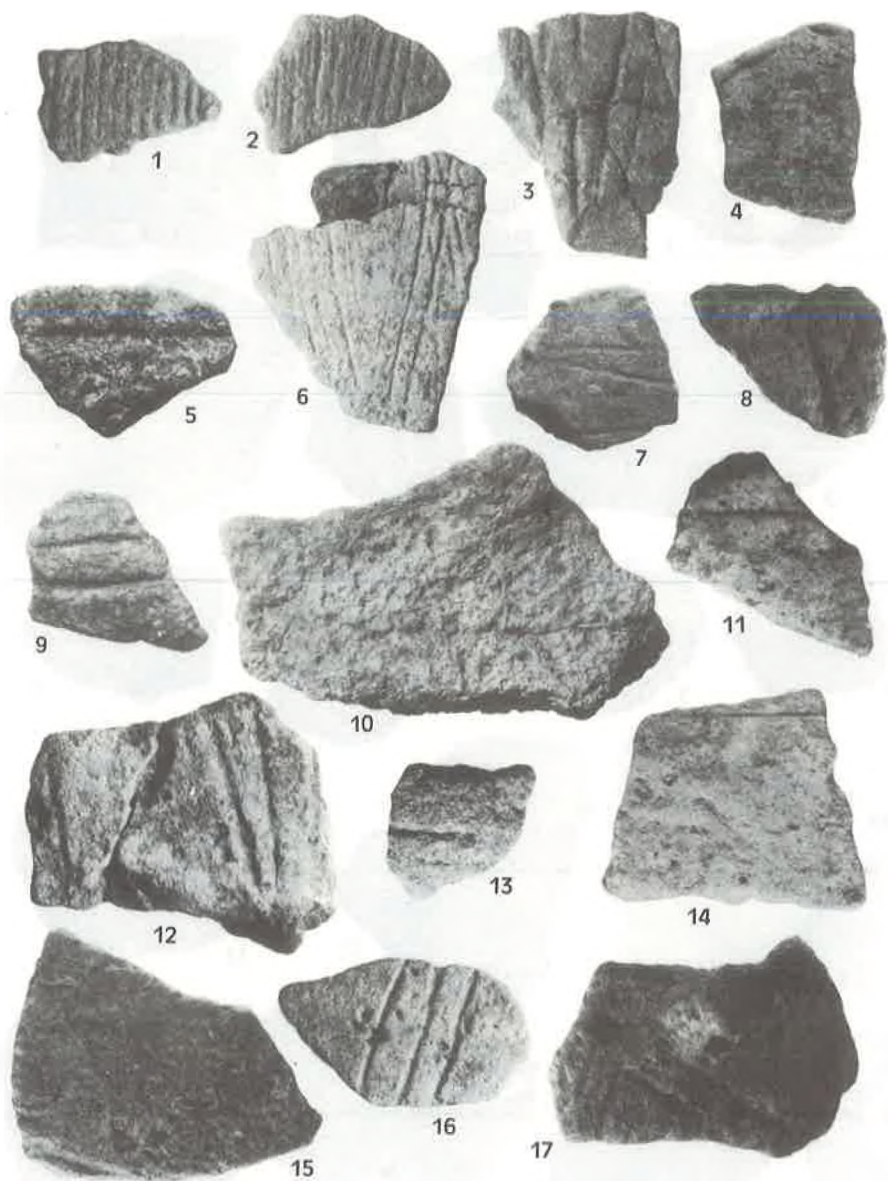
T. XLIV. Humak Mala glavca u Podvršju, kameni predmeti: 1. privjesak, 2. glačalica (?), 3. probušeni kamen. 4-6. odsječeni valuci, 7. lepezast predmet, 8. pločica-brus.

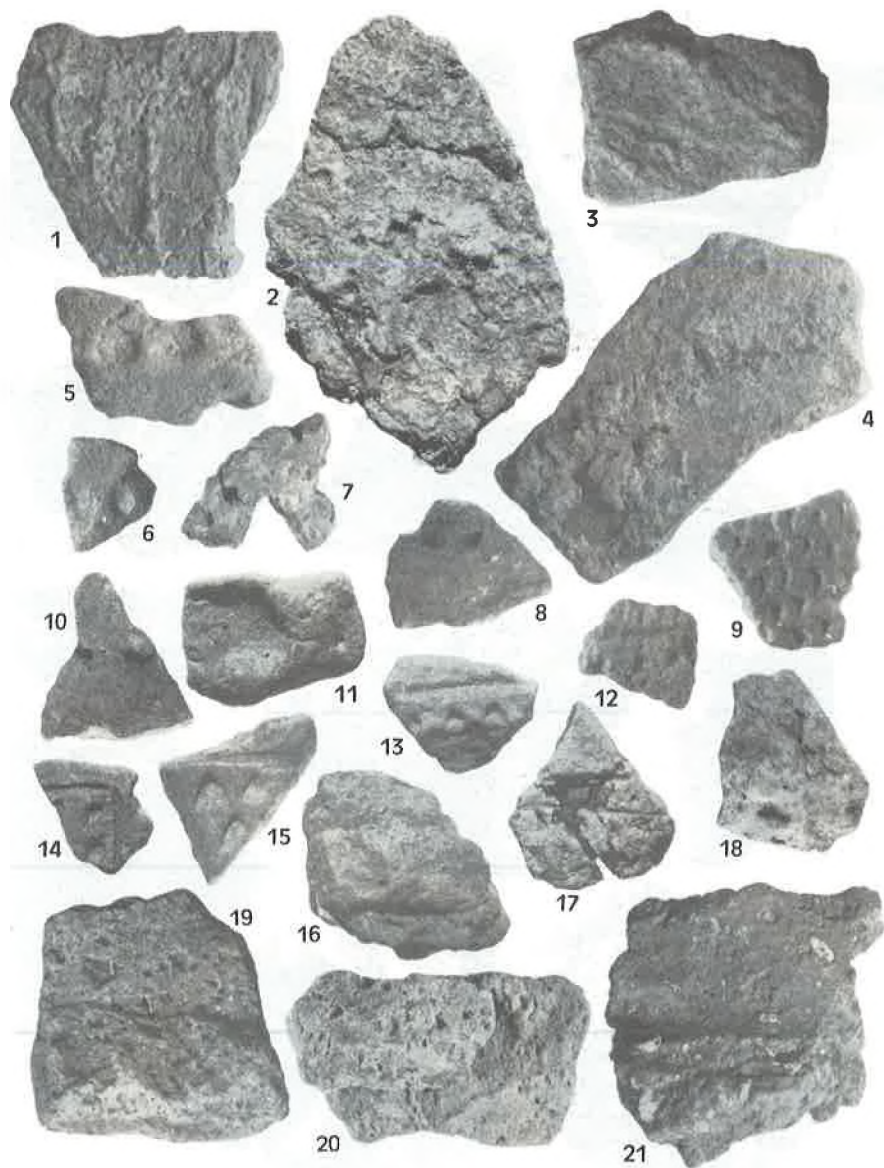
T. XLVII. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci oboda zemljanih posuda, 16. dno, 17. cjevasta noga.

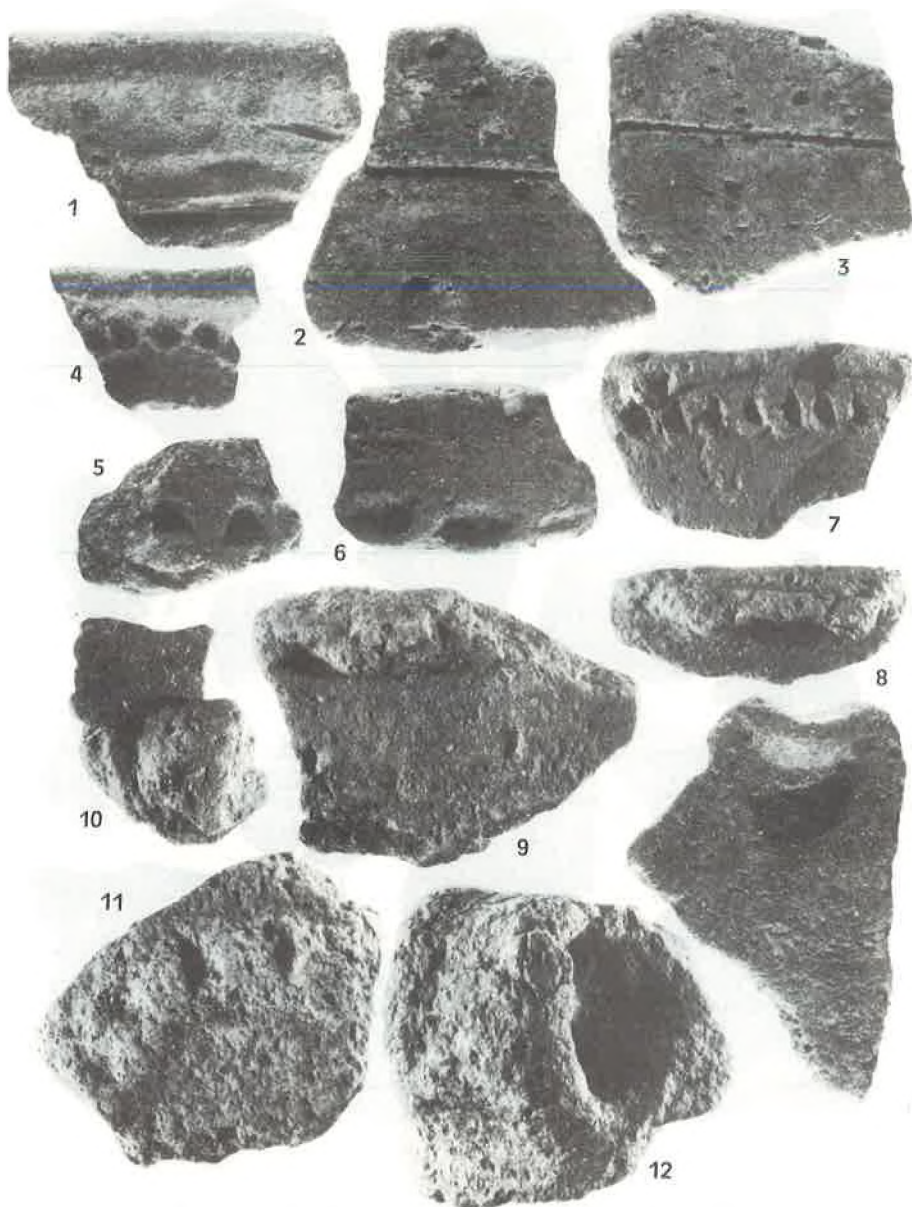
T. XLVIII. Humak Mala glavca u Podvršju; ulomci ručica zemljanih posuda.

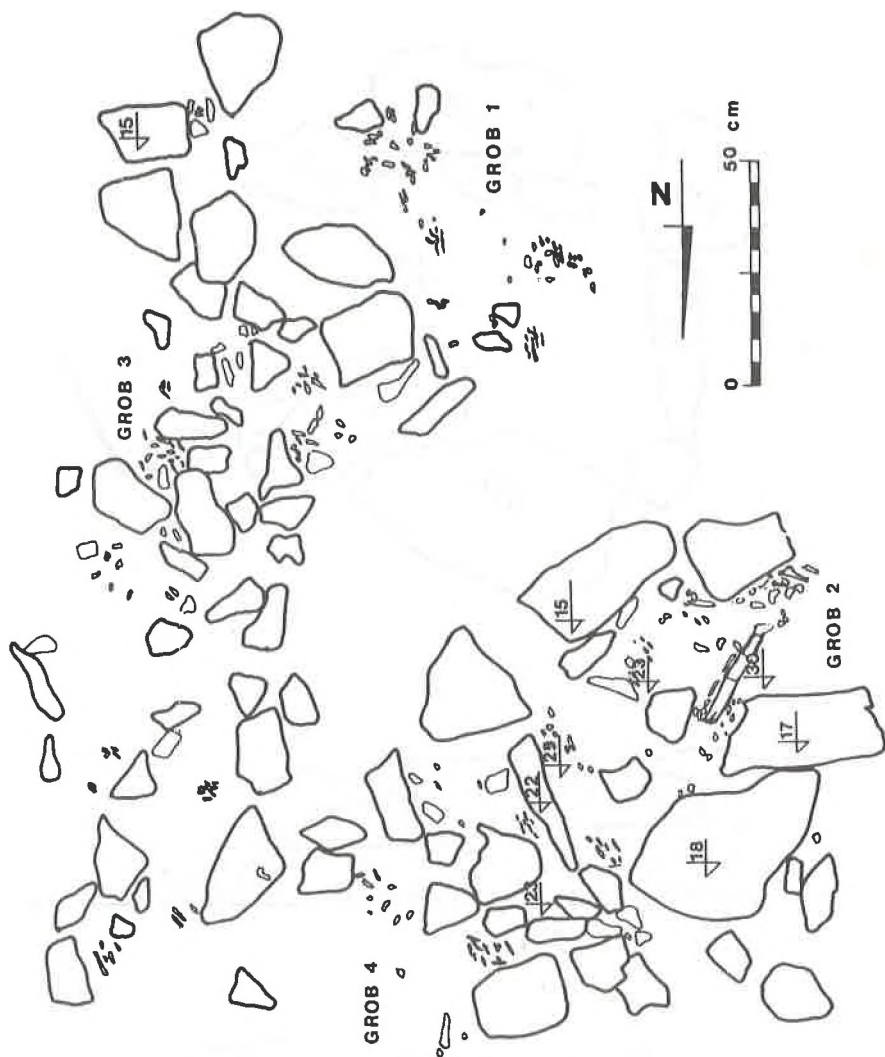
T. XLIX. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci zemljanih posuda ukrašenih udubljanjem.

T. L. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci ukrašenih zemljanih posuda: barbotinom (1-4, 18), ubodima, udubljenom crtom, duborezom, plastičnim rebrom (16, 19-21) i otiskom prsta (16, 19).

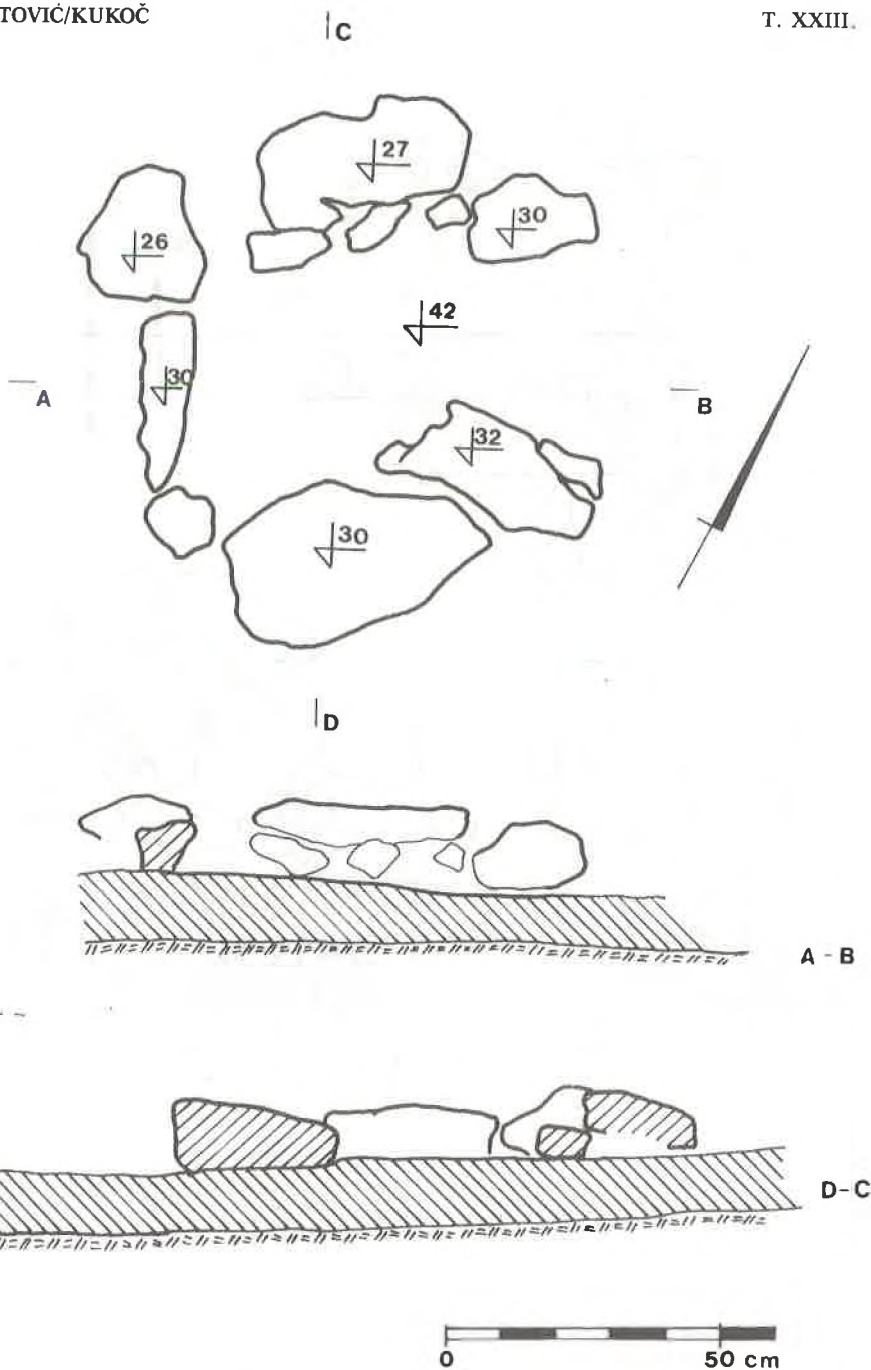

T. LI. Humak Mala glavca u Podvršju: ulomci različitih zemljanih posuda.

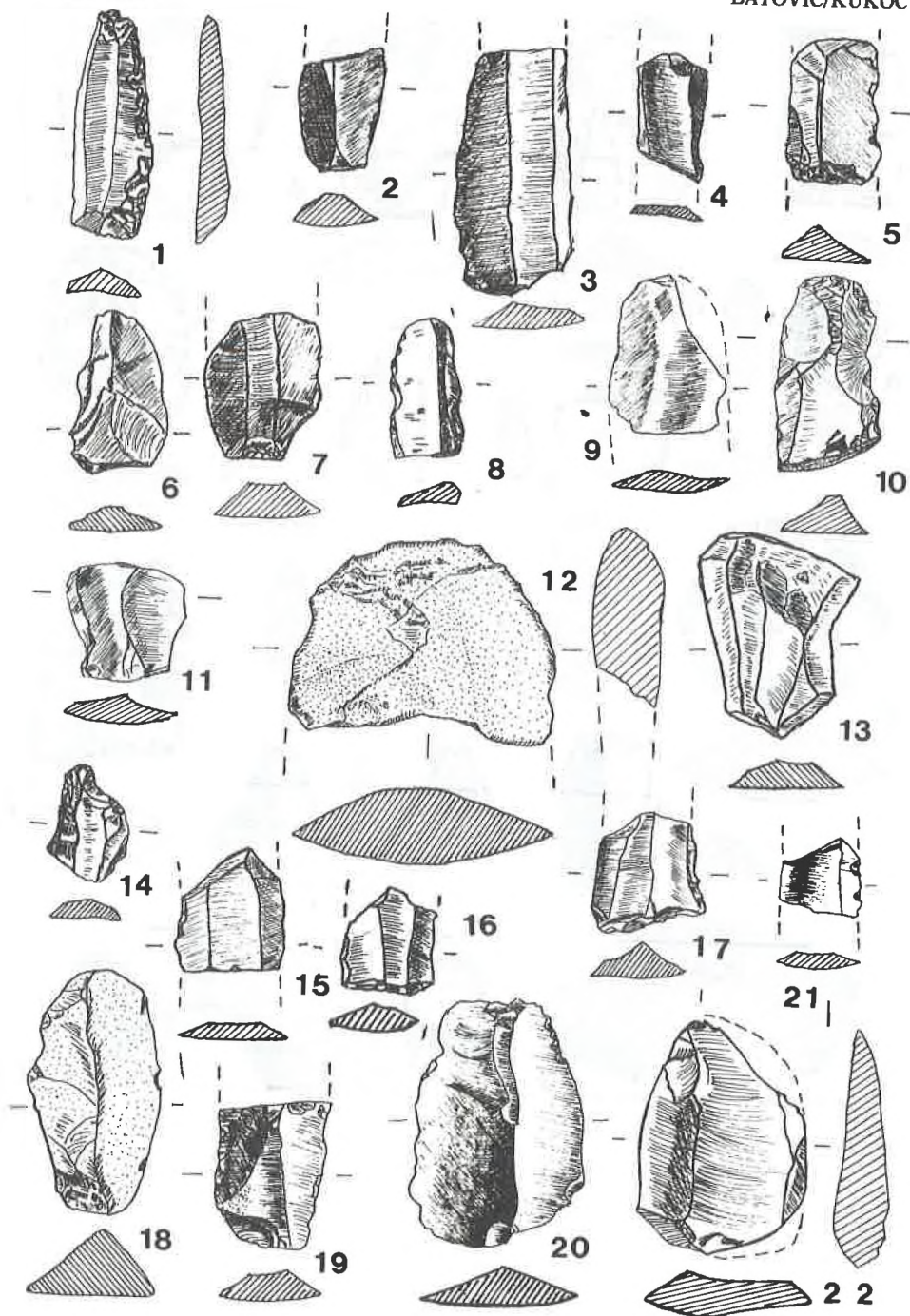

N

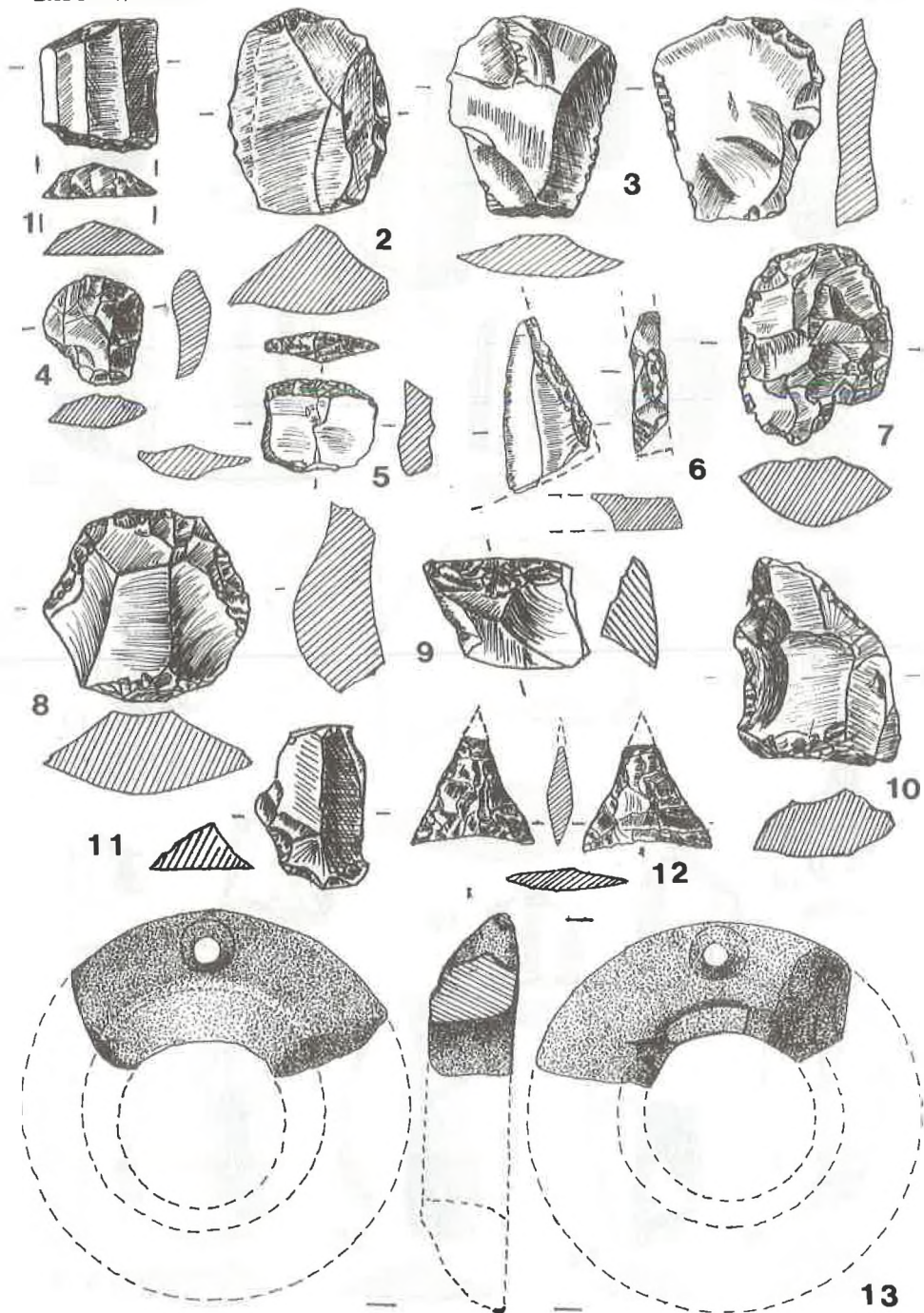
T. XXII. Humak Mala glavca u Podvršju: tloris ostataka grobova 1-4 u jugozapadnom kvadrantu.

T. XXIII. Humak Mala Glavca u Podvršju: tloris i presjeci groba 2.

T. XXIV. Humak Mala glavca u Podvršju: kremeni noževi, omjer 1:1.

T. XXV. Humak mala glavca u Podvršju: 1-11. kremena strugala, 12. kremena strelica, 13. koštani privjesak, omjer 1:1.